

107

MTSHAYAN KAWA

KI

MAGOLWANA

M TSHAYANKOMO

A. 58/27/1-32

B. 59/28/1-84

porch
prabala
Mpande (AA)
Siete
inkosanya ya kwa

Mpande

ken mabeshla ka
makura ka jalakile
wa kwa sabela.
10.1.22

umpande wa o Noziguba!

ii mkonto

umdayi o wa dayi wive, ne mese
ndaba, zi mabuzho' shudegi, zi buzo utusila be
Mdayi! Sabela kwe hi petcheya, ^{no zigonyela,} Bati ngi bonisela utubusa
Abani o nga biz' umdayi kwe la kute kura ^{kuwe nkosi} zulu ya keni
Loku amehl' amadoda a zigonyela ^{hela' ccelana,} Ngati ukuba ka
A bek' edilangwini. ^{ba bangwazo, ba m}
Ndaba kula! ^{bangile;}
Balibele njalo, ba libel' ukusen' impati, ^{ubangwanga m'isi na}
Ba yendisa. ^{mabadari.}
^{Olokote igwa, la lokoteka}
^{wati hi zo kamjwa nga ba}
^{mabidaci.}

Mtshaya kama
kwa Bese are
Cebhuvani
10.1.22

Mtshaya kama
kwa Bese are
Cebhuvani
10.1.22

Songo ti ka Ndaba! Loku ba bangganisa,
zi bamb' u sikambarana, be no Nzobo,
Nyakamb' i zo bamb' u mlungukazi ii a sudon
Tshani bu ya tsha, unewutekazi.
Butsha na makend' amadoda.
Nowela muva wa oTshaka
Inkonjan' a dukel' emafini
Nyakamb' i zo dukel' ezulwini.
Intaka-nsinsi, ka Injokwane!
I bonwa u' Cwarjho be vo Silimela ^{ie, the stars}
zo zilwane a zi hamba pezulu.
umzaci omnyama, wa o Noziguba,
O tahaz' amanzi kwa vel' udaka
Kwati ngemva kwa daka
kwa vel' umhambi ye zimkomo.

Notes, page 11.4.1922

Mtshaya kama...
Road, on the side of...
have taken...
notebook...
10.1.22

Eruva kwa mhlambi ye zinkomo
 Kwa vel' intwalo,
 Eruva kwa intwalo, kwa vel' amadoda.
 Nsukamini, i langa li penduka,
 Ka mjokwane ka Ndaba
 U kangele kwa Sobekese, kwa ba ka Lembe,
 Aba kwa Lembe, nji ba zolile
 Inkesi ka baazi yalalang' izibuko
 Sa yi yalele ^{lix} ne zingwenya nezimoubu
 Zingwenya ne zingwenya za yi kea' unilomo
 Nji nga sa kwazi kukubon' amagogo azanayok
 Ndab' u no sango,
 U zongel' abanjani?
 Lok' a ba rezibeni u saba yekite,
 Lok' a ba rezibeni u bayekite
 Kazi lamispande a 'tub' izihlandhleri
 U zo ku wa phala ngani izimwalweni, amadoda.
 So li bomvu, li bejile,
 Li bejel' izingazi za madoda.
 uNdaba u funyanise umhlamba be wu lina,
 Ua fika wa wu zobozisa
 uMsinudo, wa kit' omnyama
 O vele nji siluba pakati kwa malgisi na maladi
 Hlati li se Dhlokweni, li se Tshowe
 Li ngu baba no wama
 Ngoba la nji kwezal' inkonyana yakiti kwa Zulu
 (Ndaba ka Sonani, bati wonani?)

dont know
 what kind of
 animal

Ndaba's
 vulo...

Ndaba ka Sonani ka ndaba
 Wozu ngang' unilomo,
 unilom' u sangwa kwa malantela
 Nji ngaze nji be nompendeni
 Wadhl' u mlomo e zalwa uzwide
 Wadhl' iNgungulu i zalwa u Impiko;
 Wadhl' uNoyitshado; e zalwa amagogo,
 E fun' ukugogza.
 Wadhl' uNoyizane e zalwa uNoyikana;
 Wadhl' uNoyidulele, e zalwa uMabulumba,
 amagungebeni
~~Wadhl' uNoyibenye, e zalwa uNoyigalaga.~~
 uNoyela we ntaba,
 uNoyelane po kuni.
 Esihl' abantu, si ba yelala
 uNoyipande wa uNoyigubee! <sup>inkosikazi ka
Sungang' (mother
must be here)</sup> This line repeated,
 kudane kuyo tatela
 U lilel' uNoyela, e zalwa uNoyihona,
 Kwa ze kwa s' amadod' a nga lele butongo, e bikelana,
 Ukuti si za ukwenziyani na?
 Loku inkosi kutshoyona, yati a si w bulal' uNoyela,
 uNoyela uNoyela ku swaga. ^{iqwele nkosi}
 uNoyeli we mful' e zi buzisa sti mfula muni lo
 Uvel' umfoloz' ruhlope,
 kati mfula muni lo? ^{Dingano}
 Kant' u buza ngob' eyo bulal' oka yise
 Uvel' iKane, e zi buzisa,
 Uti mfula muni lo?
 umalila ka lile

ku koni e banji
 tu pete (ukhambeni)
 two buye leval
 Sewaca ^{note}
 by...

buvel' buze
 wata...

Waye tibel' izinkomo kungq'ya kuba kwa Bulawayo.
 Qabi la wel' impofana umzingati,
 Zi ya ngo * Solembase, kwa ba kwa Ntuli
 Qabi la wel' umfula, itigupumbe
 Qabi la wel' umziyatana
 A buy'a wel' iNdaka nge zingembezi.
 Qabi la ~~la~~ wel' iBuse, nge zingembezi ^{afenge}
 Qabi la wel' umnambiti nge zingembezi ^{umakamane}
 Qabi la wel' umsuluzo, nge zingembezi
 Qabi la wel' umsuluzana, nge zingembezi
 Qabi la wel' utukela nge zingembezi
 Qabi la wel' amatamo, nge zingembezi ^{near imtshazi}
 Qabi la wel' umtshazi nge zingembezi
 Qabi la wel' umtshazana, nge zingembezi
 Qabi la wel' impofana nge zingembezi
 Qabi la wel' impofanzana nge zingembezi
 Qabi la wel' umngeni nge zingembezi
 Qabi la wel' umsemduze nge zingembezi
 Qabi la wel' amvoti nge zingembezi
 U wel' iKamanzi, u zi buzisa,
 U buz' ukalo wati: "ukalo luni lolu?"
 Bati o lwa banta ba ka Tazji, ^{Whosi:}
 U su ya wel' iJanitshana ^{inters mbilo}
 U su ^{u wel'} umhlaturana ^{+ umhlaturana}
 = South Coast Junes
 U su wel' umbilo, nge zi ngenbezi
 U su ya u y ngen' ekaza kwa Kangelu
 U su y' e Sibebulunge,

omit x
omit x
omit x
omit x
omit x
omit x
omit x

y Brant
of Durban
644

U suy' etshemi li ka Tshaka, lo mnewenu.
 U ya pama, u suya u wel' umngeni,
 Isi ya kwa Dukuzo, nge zingembezi.
 U su buya ke Ngonyana!
 U su wel' utukela
 U su belal' izwe, u su bang' eTshowe
 U ya kufak' eTshowe, u suyo wel' umhlaturu,
 U su ya u wel' iNkhlovane,
 U su ya u wel' u mKumbane nge zingembezi
 U su butesa kwa Nobamba nge zingembezi
 U su mamez' umasipula
 U su ti. kez' u masipula, a biz' izwe lonk' elake,
 Zonk' izikulu e be zi undidi ka Ndhlela
 Zinga hambile nay' ukweuka.
 U su ngen' ekaza ke
 U su waki' uNodwenge,
 U su waki' uBulawayo, u wu vusa.
 U su waki' uDukuzo, u wu vusa
 U su waki' iNgwenywe, oDhlambedhlwi
 U su bulala zonk' izikulu u zi gotula,
 U ti zi undidi ka Ndhlela, a zi hambange vawe
 U su waki' umlamboqwenya,
 U su waki' uZwangudaba, amalombe
 U su waki' uNgikazi
 U su waki' umbele bele, ekubuseni ^{two kraals}
^{very near one another}
 U su waki' iNdhlela si yintaba inge ye Nkwenkwe,
 U su waki' uMlambo o bu mbokodo zi bu tshelazi

omit

mitshazana

200 p 31

Mtshazanikomo bafas

Ufuyatel' itshe la guga,
 La njeigo Guga ku mangwane.
 utshone nge zikala ze Neome,
 O Hlabhe pansu kwa yond' izube
 Ngoba uy' ondal' ezulweni.
 umbebe ka mama, kamba zi muke,
 Si ngay' abulquni, ^{Si ngay' abulquni = Swazini}
 Si ngay' emzileni ^{Lapi abantu befat' emzileni}
 Lapa abantu be ya kufa ikulupala ^{umzila}
 Bafise okwe zinyamazane ^{Swazini}
 Oze no mfeketiso, ku be suter ^{laza be gige, ku feel' izinyawo.}
 Oze no belu kwa mzilikazi.
 Odhle u sidubela ku be suter
 Wadhl' uhamuhamu, ku be suter
 Ku kal' umfaz' wakwa mzilikazi ka matshobu
 watu nasi isilwana,
 Sidhl' izinkomo zi ka mzilikazi.
 Oze no mbamuzi ku be suter
 U bekelewa amaswazi,
 A ngen' emzizigabuni ba bangazeka
 Oze no mpahlani ku be suter.
 Weza no ndiki ku be suter
 Weza no mhlomgawala ku be suter.
 Opak' esangezi, beza no belu kwa mzilikazi
 Kwakal' umfaz' wakwa mzilikazi
 Wati Naz' izinkomo ze nkosi zi
 muka na marhengenani

U ya inemey' uhamuhamu ^{umutele he was caught & killed}
 Uti wa m' hlabo, mfokazane ^{ostonjeni. Uti umfusi}
 Wazi rdela, ^{ka mangala} mfokazane na? ^{ka bulawekona}
~~Wazi rdela,~~ ^{lapa, a nge} mfokazane na? ^{siw' inkosi}
~~Wazi rdela,~~ ^{Wazi rdela} eza marole na?
 Weza no dikida, e zalwa umteyuka
 Weza no lehlomgane ku be suter
 Weza no zirezi, ka be suter.
 Ku kal' imbonolo, ziyamazane
 Yati mo! andaba wadhl' u mbono ^{nguz' ude}
 U klasele ti balele,
 Wa boboz' u mtonbo,
 Inwula i ngasaziwa ~~matshobu~~ keti kwa Melandela
 u Kgenekoya nge zinyumberzi,
 U pumi' ephlokweni
 Wa ngena nge fukwabiti ka Nkomo
 Amakubal' akung' udzikane emambaten
 Wa ngena nge Siboya wo semambaten
 Amakubal' akung' udzikane emambaten
 Wa ngena nge mhlomgawala ka Duda, ^{ezogo} ^{kwa}
 Amakubal' akung' u mangazane
 Sikhukulane si lulwanhle,
 Si kukul' o name.
 Jalela lo munt' omamegazo ^{zotima Hilawayo}
 Bati u matita, ka lili, u hited' izinkomo

Mtshazanikomo bafas

Additional praises of Mpande by Mtshazanikomo
 see about 20 pps further on (p.31)
 U khlehlamvane ^{Si ka} u khlehlal' izinkomo, ^{Si ka} u khlehlal' izinkomo, ^{Si ka} u khlehlal' izinkomo
 Si pak' u bulaway' abasika ^{Si ka} u bulaway' abasika, ^{Si ka} u bulaway' abasika

10.1.1922
8) Notes in regard to Magolewane's bongang. (To be read with those preceding page back)

akuba e ze za utab' ukel' bongang-ke, ubaba magolewane, wa yeti:

Iziwa-ke! (this 'a' is very much lengthened)
Kwazi: "Sikihli! Nya!"

Yati "Sikihli" indhlova, kwazi nya!

Yati Sikihli indhlova, kwazi nya!

Kwazi puka amafatsh' emiti, kwazi nya

Uya bona izidindi ze miti, zi za u beka pezulu!

Zi ya uti, zi beka, bekauf' amadoda!

Sikihli =
utukhozi, u
bulal' u
imbono ne
sisekelo =
kill + smash
up everything
of tyrant.
Sikihli, ukuti.

Waze setho w etsho ngalo, a sa gal
ukubona impela, e ze ged' ukuteta.

Ya mizga-ke indhlova = u li binda ngyama! u li binda, zul' e li pezulu.

He used to begin with the ancient kings, & come down in order, ending with the reigning king. At the end of each king's praises, he would say 'ubani-ke lowo! e.g. u Mageba-ke lowo.'

Hameu was the son of Nzibe (or ask mtshaynkomo call him Nzibe), for Hameu's mother, Nzibuker, was ngenwad' by impande, hence Hameu is Nzibe's son.

uTshonkweni lo oka Tshaka, uimpande wa ngen' (umkaTshaka), u Masala. (don't know father or sibongo), wa zal' uTshonkweni. uMasala wa ye

uMabuyazi injodosi kaTshaka, i nga ka zali muntu. Be sale, uMasala, be zingodosi, be nga ka zali. uNzibuker lo, no Masala, be ne mizi

yabo, abayeni babo ba ba tshiya beyakile.

umagolewane
Ka pumel' inkos' e nga ka yi zedi. Uz' ay' zede, a be seti: "Ya mizga-ke indhlova!" (where indhlova refers to the King who has just been bong'wad'). u li binda, zul' e li pezulu! u li binda, ngyama! A be se pumela ke, u li binda, silo; u li binda, ndhlova enkulu

Just after finishing a King's eulogies, he says as above, & as he utters 2 or 3 such phrases, he squirms on the ground with his feet, as if gyrating, but squirms in the same place spot, & hard, so that the whole of his dress ^{tosses} waves to & fro (nyafuzo p' kapuzo) - ufakile u vunule. He then stands still, draws himself erect, looks towards the King, and then begins with the following King's praises.

He ^{puts a cap on his head} vunule's kakulu and is a great size when dressed up. He walks about as he bongas.

The King is listening with his bandhla the whole time, & every now & then whistles his approval, but says nothing. No one else dare whistle, for fear of being killed, not even magolewane, the umboni himself, may do so.

If bog bongang eyas' impungundhlova at. Ye buya Kwanga la semfangundhlova! Ye buya Kwanga wa bulal' amabunu, wa ngenis' amkanti

10
O mubi kwa Zulu! Wa ngenis' umkanti o mubi
wa cou ngenisa ke w' zisicwini na? Lesi
isibindi, esi nge ka lesi na? The King
would whistle. ^{then} ^{+ point his finger at him} ^{3 or 4 times} ^{in approval}
umafolwana u ze hamba
kakulu-ke lapo. U ze tukutela umpande.

Mapolwana, would be from 20 or 30 cattle after
bongani (i.e. for next day, a nguzelgor izinkomo.
~~Dadewabo kwa ba u' awa koo~~

wa ye nge nab' o dadewabo. O Dadewabo kwa ba
iw' amakosi (i.e. they, his bongani of them, was his
source of income).

Mapolwana used to bongani Dingana completely
before mpande, even though ^{they} had fought together.
umpande u ze m tani' utanzana, ngoba ka
seko. umpande waye nga vumi ~~we~~ ub'
a buy' u mafol. aye ekaya; to wato ye fun'
ukub' a hlale kuy upalo.

Uti u mafolwana e se gal' u mpande.
"Ano bikel' u mpita no Tokotoko, no Nzobo
ukuti nas' isilwana se si kupukile
Sungungundlovu (utsh: u mpande ke).
u mpita no Tokotoko be se be vumb' yindilebe,
ba ye vumba ngob' z memeya bona be kona.
Ka ba ngeni hut' okunye. Se bezwa ukuti
u ze³⁰ tat' u mpande. (to bongani him).

utsho ngoba se ku ngowake, u Dingana e se umbulala

U ya geina ke ku mpande, u seti.
Ye buya ^{Hub} huteku kwa maduna, ^{JOKING TALK} ^{bulawa} ¹¹
aye nga ku tandi, wa waphula ngemkanti!
use ggama, use tshaya kakulu. U vanella

mpande used to sit in his waggon & robwa
umantu. ¹¹ ^{...the gesture of approval}

When King whistles, hlal' umlozi.
The King used to hold up his finger approvingly towards
a gawe - and ^{was} gawed before ^{the} King.

~~Used in Hlab' umlozi~~
umndidi ka ndhlela ¹²

(umpande)
Kwa kute a ba ka Senzangakona bati umuntu
o seleya ka hamba ukuy' z Swazini no Dingana
no Ndhlela, bati umndidi ka ndhlela, uba
be sele. Ukuba ku vele heli ti ka B. kowa
hlalwayo (igama). ¹⁴ Se be bulawa lab' aba
salayo. Se kutewa o be keyabhelewa, ba bulawa
umpande e se buy' emagongqo. ¹⁵ Ingati u Ndhlela
uyer' o siz' u mpande, e ye u bulawa u Dingana.
wa ^{He object of this} ngaba naye. ¹⁶

aba fazi ba ka Ndhlela, umtshazo we nkomo
a ba sawudhli, kani i hlatshe ekaya,
ut ngoba ba tukwa kwatwa Nank' umndidi
ka Ndhlela. umndidi ka Ndhlela ka u wela ¹⁷

12 ukuz'esilungwini. Umndidi lo wa u sezweni
 lonke la kwa Zulu, kutshiw'umuntu owaye
 ngo welanga no mpande, no sele ku Duzana. 17
 Useti ini ukuba ~~umuntu~~ ku mnewetu ka
 ngo hambile, na kimi ba ngo hambile na?
 Kanti ohe keyabulwayo. Se beza bulawa
 ke. Beqwarzelw' & yindhlini, nezungane zabo,
 ku ngo saliluto. Ba ngamuka, abanyaba
 wela, bez' & silungwini. Amabata a
 wela ka kulu lapa ngemba. ka goni' & nge
 na seMaka. 18 Kwa bulawa inkosi yabo, ufu-
 kwatibiti ku ka Nkomo, wa bulawel'
 & sikhala, emhlabane o ngen' emfolozi emhlabane,
 ufukwabita wa bulawa uDizikana. 19

Kwa se ku tukwa yen' uNhlala o ku yen'
 o was' umpande, wati kawele, u za u bulawa,
 Kanti uNhlala u m vusa nje, kaz' ukwela
 naye. U za u buy' a hambile no Duzana?

Intaba Imlango yezwe. 20
 ifanga li ka mbete.

Kwati nge nyanga ye nyatelo, so ku dhlul' ^{umngak'}
 & ishipa so kulaw' & Nondakusuka, kwa
 fik' igina, kutiwa li ya bekuzo, lembet'
 igqwanqa, & li bonvu, & li marwagarawa. 21
 La fikela kwa Nodwengwa. Yat' inkosi ku ngaze
 kwa bulawa ku zo kulal' izwe namuhla.

13 Kwatwa na ligina li ngen' esangweni, kwa
 masangomabili. Use memezake u Masipula
 useti Nank' umhlola! ²² ~~U puma' umpakati~~
 Mina muntu wa kwa Nodwengwa, a ku puma'
 umpakati. Nank' umhlola. ~~ka~~ Se si ya
 puma, si z' ya li kaka, si li kakela pakati
 ngo pakati kwa Nodwengwa, esibazuni. Lema
 nje. Iya puma ku inkosi nge ngola yayo, i
 hlezikuyo pakati, i rolwa uNtekwane. 23 Iseti
 ka a si dede. ^{GIVE WAY} Sedani ke, nge u bone (umhlola)
 se kuti ke ^{11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21} Nambu! Se si dede, si hlehl'
 emuva. Iseti a si hlele pansu, kon' i zo
 bona kable. Se sihlala ke. So ku banjwe'
 injja ze nkosi, & be ze ^{zayazi} zi li bamba, zi boni
 inqanane. Iseti ke inkosi. Ita! Nak' ukufa
 kwezwe. Lafake izwe la kwetu namhlanje.
 Hlaka zekani nge' ~~em~~ ezindhlini zenu.
 umhlola lo ozokulal' izwe. Iseti hlala kona
 lapa inkosine zinduna, isi buka nje
 Iseti i buy' i suk' ingola, i rolwe iy' emhlabane.
 So ku buy' yinkomake. So ku puma ke, so
 ku pambana nezinkomo. Se ku hambeka
 upela kuti nge. ^{DO NOT APPROACH} Iseti inkosi
 ku beke ntshingwayo (ka marole) lapa
 ku zonda ngakona. 24 Useti ke ku puma
 kwa goni' & Mendeke, intaba & ya yake uDizikana.

Kungu no mpidhlanaka mpande no wafunde
 ko mpande, no mtonga no sekani ~~ka~~ no
 mjoostsheni ka mpande. ⁽²⁵⁾ So kwanyuka ku
 zonda mtondeka njalo. Kwatwa a ku landela
 be nge ya ba ku bulala. So kungu dhula ku
 Dikhana ka Mlekanya na, ze kungu dhula
 ku mpanzi ka mshana, wa se zibisini, mshana
 zathu. So kungu dhula ku mangandela ka
 Sinyi, wa kwa zulu, ngaka kwa Mhlayatshe,
 itaka. So ku zonda ~~ku~~ ko seketwazo ~~ka~~
~~ku~~ ka Mhlayatshe, wa kwa mdhlalose. Ku
 hamba kancingane. So kuze ku yo wel'
 umyuzi. Se be ku yeka ke

Kutwa ku sukka ku somsewa okoba
 a godhla abanta ba ka mpande. ⁽²⁷⁾ Kutwa
 ke ukon' umbuyazi. ⁽²⁸⁾ Kutwa imbingo ka
 somsewa, upi letela umbuyazi. Kutsh'umshipula,
 Dzit uti uy' obulal' izwe u ya kala.
 Dzikulu ziti zonta ku sukka ku Dikida ka
 Mgabatshi, ~~no~~ no mazungu ka Mteyuka
 ba baki kwa mdhlalose ~~ke~~ Mteyuka peyuzi
 kwa Ncome. (a ba let' amaragane pakati
 kwezane u ngeko, kwa se ku fik' unfolo). ⁽²⁹⁾
 Ku sukka ko Dikida ngob' intosi ya ba
 landela, yati ba hamba ne zinkomo ze
 intosi. Dugate ba ba pet' zinkomo

zi ka Dugana na? utshaka ingati wazi yeka
 na? wati a ba xezya, eba bopole be xezya.
 Isi ya pakwa ke impi, i ezi lauda. I
 hamb' izinyanga ezi li sant.

Sokuti kupelile loko, se lefa k'izwe
 indhlala se kufa izinkomo zi bulawa u-
 maragane. Se ti lelela, kutsh' unfolo, kuti
 'gu! kudhleo izinyanga, kumbiwe pansu,
 no boep. amake akwe na w' amakwane,
 a gacotshwe, anekwe.

Isi ya twasake izanga yo intosi, a Maswama
 se ku bonwa ukuba so ku fik' izicwe ezine.
 Azaziwa ukuba ezi zamukd' api. Za bonwa
 ze zi kona nje, kwa nodwengu. Zikaul' emyong
 emi, utude bazo. Ezi madoda. Uma umuntu
 e kuluma nako, e buza ukuti: "Ni pam' api
 na?" Be se ku komb' ezulwini pezulu, be
 se kuti: "U bonabone ingipi?" ku komb' ezulwini.
 Dsit' intosi a ku yekwe, ku nge tintwa. a
 kuziw' ukudhla. ku nge kudhli. So kuti
 kusa, kwa ku nge sa bonwa, no kudhla
 akwabe ku sa bonwa ukuba kudhleo
 uis. Se ku yo bitw' intosi ukuti
 lomhlo la o ba lap' shaya ka uiseko,
 no kudhla ka kuzeko. Intosi i si
 biz' izinyanga zi zo bulaz' ne zo bulaz'

suppress

LUNG-SICKNESS

SMALL-POX

PLANTS

WILD FIGS

POSSIBLY UP

SPREAD OUT TO DRY

DRYED UP COMPLETELY

yo mshani

U bonabone - ngi/zi?

BONWA

16
 zi go'cela. Sezi fika zite lezi go ku bula, umhlala
 lo, u go bulal'izwe. A kwaziwa lapho si puma
 kona. A uwe letwamunten, ukufa kwizwe.
 Isi ya bodhla ku inkosi, so ku iton
 izwayo. Isi buza ku Masipula no Mtshing.
 isiti: Be ni ku tata pi, ukuti ku puma ku
 lom sewu no Mbuggi na? Ni ya ngi
 leka na? Na ngi wisel' iselilo, nifa
 kupa ka na? Nazoke izinjenge zipika.
 Kanti bafa, ba buye ba vak' abanta bami
 na? Uya ukufa nance Masipula.
 Uya kufa mhla kufa mina. Naiza
 ku kulalala. Isiti, ^{ukay buye a ye kuya,} ^{COME TO LIFE} ~~ba buye a ye~~ leta
 ngezinkomo. Ayi tandi ukum bulala.
 [Izaphela lapho.] Ukubutwa ku ka Kandempemvu
 nqa lelo langa. Isit' inkosi, "ifanga li
 ka mbete". Kwatsh. uMasipula ana ka khatuni
 wati: "U but' ukandempemvu, ubungulo' o lu zi
 bunibunwana, o lu cijwe emava na pan'pili?
 Namhla ngibute ifanga li ka mbete."
~~keza inkomo~~ [Gerson p. 20.]

17
 An Mabodhla + Mtshayen
 Kame used to go about with his izinjenge, the latter carry
 (incibitcholo) with which they shot arrows at people who
 walked along towards him regardless without paying sufficient
 attention to observe he was a Prince, and a great one, almost as
 great as Cetshwayo himself, for he was the son of Nziwe, whose
 ingodori had been regenerated by impande. On being shot at,
 the victims would run away, afraid of being killed, and perhaps
 run with an arrow or two sticking in them, though not to such
 extent as to kill them. In addition to the bow, ^(mabhe' fidi) ~~anawisa~~ were
 also used, offenders being severely struck therewith for not
 paying proper respect to the Prince.

[I have been listening attentively to mtshayankomo bongang
 Cetshwayo, ~~on~~ night before last & tonight. He shouts the first
 syllable of each group of four or five lines in a high ^{loud} voice, then
 follows the lines of each group in quick succession, the words
 uttered rapidly & the voice falling as his breath ^{gradually gives out} ~~falls~~; off again
 on a high note at the top of his voice, on the next group of 4 or 5
 lines, dealing with them in the same way. ^{Thus he seems to utter as much as he can in each long breath.} This loud preliminary
 shout ~~as~~ keeps on occurring at the same pitch, even though a couple
 of hundred lines may be recited. He is very fluent, but he frequently
 repeats himself, though when he does it is often combined with
 some small variation of one or two fresh lines. Action follows
 certain lines, e.g. when he refers to birds beating wings together
 he beats hands together as if to mimic them. Thinking he really
 bongas is Cetshwayo. He also knows about 100 lines of impande, & a few of Tshaka
 & not being always particular to confine himself to associated lines (associated in
 sense). Indeed the object seems to be to keep going, also to be rhetorical.

and Sangangakona. Beyond that, he
 the Sibankolo ^{ant}; abakayise ba kotama, ^{is poor.} iziragane, indhlov' ene siblonkhi
 hi (mbuyisi zibongo) added;
 ... (praise of Mbuyisi indhlov' ene siblonkhi - etc.)

What Magolwana did was this: He would dress up in a very lavish manner (as described in preceding notebook). When he got near where the King was & about to begin on some formal occasion, with the King present, and the banthla, he would start by telling or apostrophizing the king in the terms already indicated in preceding notebook. This would go on for a few minutes, say five or so. Then he would stop, remain silent, draw himself up. Next followed the exordium to or introduction to the praises proper. [The terms of this exordium are given on p. 8 herein]. As soon as that was over, for it was quite brief, he would begin with the eulogies proper, and go on and on until his memory or voice gave out. If the King ^{never} happened to ^{have} comparatively short number of lines, he would conclude by saying (vide p. 8) Ya minza-ke indhlovu, where indhlovu refers to the king he has just finished praising, & he would add the name of the one he had just finished praising eg. utshaka-ke lowo, adding u li binda nponzema! u li binda, zulu & hi pezulu! u li binda, selo! though not necessarily all of these phrases, implying that the elephant has gulped down all that the imbonge has uttered, but, as there is much more that might have been said, so he causes forgetfulness of away some of his praises, hence this is an apologetic expression for not doing complete justice to his memory.

But ~~in addition~~ As soon as the King's praise is finished, the imbonge stamps firmly & resolutely on the ground, giving appearance of giving though not that. This goes on whilst apologizing as just stated for not having uttered more of his praises than those offered. The stamping continues half a minute or so. There is no applause. The king alone whistles & signifies approval by lifting his arm high and pointing as it were over the imbonge, the fingers not stiffened, & gentle moving his held-up arm as he points beckoningly & approvingly towards the herald. After a pause of ^{say half} a minute or so, the imbonge starts off with the exordium of the next king, this being based on the king's characteristics, [as in re Dingana as shown on p. 9, &]. Then plunges into the eulogies proper, ending off in the more or less stereotyped conclusion already given. The exordium & conclusion were not set in metrical form. ~~The former~~ The former is a kind of exhortation or invitation to listen to what is to follow. The former is spoken in a loud voice, & the ai of Izwā-ke is dwelt on for ^{quite} 4 or 5 seconds. ~~Both~~ ^{neither} exordium ^{nor} conclusion are not stereotyped in any way, like the eulogies themselves. The phraseology is the imbonge's, though it conforms to certain undefined standards & is marked with appropriately dignified & appropriate phraseology. The eulogies themselves vary slight here & there, though the sense of the lines is maintained. One man phrases a thought or incident in one way, another in another way - there is no fixed standard, though there are thousands of stereotyped expressions or phrases.

11.1.22 - Mpho...? Mbedhla?

58/27/20-4.

Intshayankomo.

Ilanga li ka mbete.

Lati ukuba li balele ^{ku} so ku tiwa iLanga ka mbete. Li fil' izwe, inkosi i siti a ku yo cele' univula ke. Ilangalibalele ka intinkulu. uLangalibalele ke u se let' umawewe ka ka intinkulu; o wa kon' uipela wo ke dabuka (u u sand' ukufa, konamanye, kona lapa kwa mlakotwa, amanciso' ake wabiti). uLangalibalele u seti a ba hanabe ba ginisa lap' abanti' abane a ba tanywe uMphande ba hamb' ubesuku ne mini, ba ngaze ba gwalalewe utukela ne mfoloz' emhlope. Bale ke; se be wel' utukela. I si fikaki' otukel' univula i ba sotsha. I si kaula nge Adaka. Kubaz' uLangalibalele ukuti: "Ni ya m az' uNgaza ka Judaba na? Nati" Nkosi, si ya m az', o wa semakanyini. Umuntu wa kit' omdala. Uti ke: Ba tshale, Mawewe, ukuti univula i za u fiki' ikaula ku Ngaza, Adaka. I d ya u kuma lapa, ni ze ni fike ke, uNgaza a tum' umuntu nge hashi e ze uLangalibalele ukuti ba dhlule - ba dhlule kutanji, uNgaza wa fika wa ba nik' izinkab' ezi isitupa, ezi-nyama. Ngoku fika kwabo, ba hamb' ubesuku ne mini, ubesuku ne mini - ^{umawewe} i tshami ezi suk'.

Omung' wa katata kwo mngandi, Ahlazatsha, wa buvek' ijito. uLangalibalele ^{ya} wafete ku yo dhlul' izinsuk' e zili tshami. I l' itshami la iibili. loz' lenziwa izinsuk'

^{ukho yo biki'} zo kuy' sinawa, ukuti i ba dhlule, ba dhlul' ubesuku. "U ba nikeni na? U ba nik' izinkab' ezi isitupa." Ezi mbal' nyami ne? Ezi nyama, ezi nge na mbala"

Ngoku fika kwabo, ba hamb' ubesuku ne mini, ba ngaze ba gwalalewe utukela ne mfoloz' emhlope. Bale ke; se be wel' utukela. I si fikaki' otukel' univula i ba sotsha. I si kaula nge Adaka. Kubaz' uLangalibalele ukuti: "Ni ya m az' uNgaza ka Judaba na? Nati" Nkosi, si ya m az', o wa semakanyini. Umuntu wa kit' omdala. Uti ke: Ba tshale, Mawewe, ukuti univula i za u fiki' ikaula ku Ngaza, Adaka. I d ya u kuma lapa, ni ze ni fike ke, uNgaza a tum' umuntu nge hashi e ze uLangalibalele ukuti ba dhlule - ba dhlule kutanji, uNgaza wa fika wa ba nik' izinkab' ezi isitupa, ezi-nyama. Ngoku fika kwabo, ba hamb' ubesuku ne mini, ubesuku ne mini - ^{umawewe} i tshami ezi suk'.

Omung' wa katata kwo mngandi, Ahlazatsha, wa buvek' ijito. uLangalibalele ^{ya} wafete ku yo dhlul' izinsuk' e zili tshami. I l' itshami la iibili. loz' lenziwa izinsuk'

Cetshwaze (per mtshayanbomo)

Isilwana, ei mnyama, &
& zi matshiz' amnyama
& zi beki' a ba ka yise,
Ba kotama ba beka pansi.

(additional)
v. preceding xbk.

u'Papel' e dangadanganeni

amantso
v. 2998

in'Isob' e li tunzi, i tunzi li ka mtabela
um'Goboz' wazot' u'zond' entshonalanga = izikhanga

'Ngob' udhli' u'Ncamandi, kwa Cele,

Wadhl' izibaya kwa Ndhlova,

Wadhl' u'ngunda e zalwa u'Nkhanhlanhla

Wadhl' u'Ncamandi e zalwa u'Nkhanhlanhla

Wadhl' u'Ncamandi e zalwa u'Ncamandi

Tshonkwemi

Wadhl' u'Sibankolo kwa ba ka yihlo

izibongo zi
ka Tshonkwemi

Wadhl' u'Sibankolo Dunga manzi

ukuba mkele'
umkele

Intusikayi e mbele lu nziya.

Infana, le ukomo, u yi senga nje

Inyani na? Iti Ggo!

nguma kabili, e zi

Mtandi we zindhela e zi gonde kwa Tshoyisa!

a kwa ba ndaba z'atuto

Amakubal' adhiwa u'Sikota, kwa ba ka mpande

Wadhl' u'Ncamandi kwa ba ka yihlo

see
UKULUMETULE
p. 185

"umbeduka njenge sona,

Skwani li e sikwa li hlema, ka mpande,

e'Paga njenge langa!

In'Ndlor' e ne zi hlonti."

a kwa ba ndaba za ulu
adhiwa u'Ncamandi, kwa ba ka mpande

Tshonkwemi
isilwana
ei mnyama
v. preceding

Mbulazi's
isilwana
ei mnyama
v. preceding

Wadhl' u'lipisanga ka Nk'Isakaba, wa kwa Nutelezi,
Amakubal' a kung' u'mnyama, kwa ba ka Ngqengelele.

Wadhl' u'Mongo, kwa Nutelezi
kwa m'Isakaba pansi, kwa lu Dumayo

Amakubal' a kung' u'mnyama, kwa kwa Nutelezi.

Wadhl' u'Njwakhumbana, kwa kwa Nutelezi, mounthlana

Amakubal' a kung' u'Ngqitshwa, kwa ba ka mounthlana

Wadhl' u'Nsimbana ka Nabile, kwa Nutelezi,

Amakubal' a kung' u'Ngqitshwa.

u'Isob' u'zond' u'Ncamandi

Piet Petief's massacre

observe form
attn of passage

mtshayanbomo
v. preceding

wa yet' u'Magobwane noa e xoxa, uti inkosi yoze ya zi

bonel' ukuti kanti laps' abantu bayo nje kaka, ba zo nje'

debula. U bon' ngoba kuhlwa gde be se be zo u

kak' umuzi wake, be wa lipanisa, ka leliwe elusuka.

Dni ukuba amahashi' abo nje waps' ukubila na,

epelw' esangweni, ngapandhle kwa muzi, be se

ku yabhlwa gde be se be kak' umuzi wami, u

se bona nje msumbana ya mahashi, e i nga

pandhle kwa ngonyaka, yindawo zombili, ku

be umzila, kungu bonakali ukuti a be dhlela.

Sekuzoti ku ye emel' ukubhlwa a be se pum'

enteben' enkla, eza ngapandhle, nga le, laps' amathlana

engoko nga hamba. U sez' a ze bonela. U se tshel'

izinduna ukuti a ku ni pume kusahlwa ni

beke ngamahl' eziintubeni ukuti lababantu

+ i.e. that the horses had been grazing about there.

24
 a beza nqa bubble. Se nqi ba bonile ukute ba go
 nqi bambu kantu. A beza nqa bubble kantu
 U se beza amabuti' lungung', ukute a ke ni bone
 loker. Se zit' ujuduna, a be zitshela, a wa
 budhl' utshani. Khehle-ke ni kete ni, ni ketel'
 amabunu, &c &c.

[The above seems to me to correspond closely with what Tununu
 said re the man Msongane being set up as figure-head to represent
 him on this occasion, for if Dingana left the *isigothlo* to sleep elsewhere,
 then it is not improbable he appointed someone to represent him, as
 stated by Tununu.]

of the tall ones
 I zwa ka! Ndwandwe wa kuwa bade!
 usithlo^{tree} usithlo^{tree} & side, sa Gumede!
 Gumede ka Nsaba; Nsaba ka Punga;
 Punga ka Mageba! (36)

This is ^{a form of} the introduction to Senzangakona's *isilofiso*. The adjective
 'de' occurring 3 times in first two lines seems to me to throw some light
 on Bayede.

appears to be a proper name or what stand disjunct info. from
 Describe the *Mkosi*, including the cattle used in dancing. *Itshama kwa zimantshi*
 Fight of Julwana & Ngobamakosi *(old name)*
 Imilingo ka Manembe. *The occult powers (imilingo) of Manembe*
 Umqalana.
 X Senzangakona's visit with Mkomoti to Dingiswayo.
 ukuJel' amadhlazi amakosi nge zimkomo zo mzinene.
 I ziga (wade)

12. 1 22 present. *Mabedhlo*
 usenzangakona no Mkomoti ba vakatshele' entkosini
 ku Dingiswayo. (58)
 Kwa Zulw' amakosi' a ye maningi, & hlezi nge ku zi klalela. Kabe
 ileyo nkozi izakele, leyo izakele. Nay' usenzangakona &
 zakela. Amambata, na ba kwa Butelezi, na ba kwa Mtombela,
 na ba kwa Mtetwa, na ba kwa Ndwandwe, na ba kwa Qwabe,
 na ba kwa Impungose, na ba sembo
 na ba sefangeni, kanye nezifund' eziny' eziningi, ~~ba zi~~ zakela.
 Aki' amakosi amanye njeng' o senzangakona wa kwa Zulu,
 no Mkomoti ka Tshandw' ka Ndaba ka Mbungela, wa serna mbatani,
 ba be kongile ku Dingiswayo. (Karati ke, kwa suk' u senzanga
 wayo se panganya no Mkomoti ka Tshandw' wa serna mbatani, & ukhona & sonde
 ku Dingiswayo. Se ba ba kw' amakosi ka Tshandw' ka Mbungela, ku Dingiswayo.)
 hona, & kamba na wakhokaz' ake, wa ya ku Dingiswayo. Wa
 fikka ke kona. Wa laba. Kwa pe ku bujira ujisizwa zonke, &
 zi nqa bantwana ba kwa Dingiswayo. Sezi ngen' endhlini
 laku kon' u senzangakona nay' u Dingiswayo. u Dingiswayo
 way seti ku Senz. "Komb' o wakh' amntwana ukuba imuphi,
 ku laba, ujisizwa' & zi ngeniswayo. (59) Wat' ku kaka ku laba.
 Kwa buye kwa ngenisw' & zinjiz' fuli. Wat' kaka ku laba
 owam' amntwana." U fihliwe ke utshaka. Za puma lezo.
 Kwa se ku ngenisw' & zinaze. Kwatshwa imuphi ke u wakh'
 amntwana ku laba na? Wat' k u senzangakona. Nay' owam'
 & tsh' & komb' utshaka. Aye pembiz' utshaka amakhokazi,
 onina. Se be manqa. I sit' eny' inkosikazi inga manqa.
 I siti inkosikazi & injinjikazi, & standwe inkosi, a ze ya
 ze ya manqa. Ya m buka nje. Se inkosikazi, & injinjikazi,
 uBibi ka Nkobe, udadawabo ka Nkhlela. & se puma ke utshaka

eseya ku Dingiswayo esigodhlweni, ngoba up naye upume
 lapa fese wa y' esigodhlweni. U sefik' ekulami utshaka
 ku Dingiswayo, u seti "Le njipikazi ka yi ngang' nje, i
 ya ngala; le e tendwa ubaba. U seti uding' ~~U~~ Uti a
 kwenzwe upini, mfana na?" U seti "Cali n'kosi. Inkosi
 a yi nganzel' amanzi." U seti ka uding' "Oa! Puma ka mfana
 zi za u kuluma ne zinyanga jami." U se kuluma. u Dingis
 nezinyanga zake. So kwehlwa ka. Se ziza ka zinyanga ku
 Dingis. U se bizwa ka utshaka. U se bizwa ku Dingis.
 izinyanga se zi sendhlini. Se zi gxab' imuti zinyanga,
 imiti e nqa manzi e za u pahlwa, ku pumi igwebu.
 U seti uding' anekwini yake: U tate u pume nawo.
 No Tshak' u se puma. U se hamba naz' inekhu ka
 D. e pat' imiti. So ku se bisuku, ne nkos' u benz' u
 se lele, na makotkaz' ake a se lele, utshaka u se
 kwela pezwa kwendhlu e lel' uyise na makotkaz'. U
 se fik' e hlaba nqa nduku pezulu, e b'kisa ^{drop the face where he fell} pezwa kuwa
 lapa ku lele kon' uyise. Inekhu i si kwelis' umuti
 lo. U se wa mukelake. U seyi kumul' induku le. U
 se ziza ka, egeza ngaw' umuti lo, e sezela pezwa kwe-
 ndhlu. A sehl' amanzi, nqa mbo bo yenduku. A sehl' e
 kuy' u benz', e lele. U seti uding' u benz' ngakona.
 U seti Hau! Ini le e manzi kimi ngutshen na?
 A ke ni pume ni beke pandhle. So ku vulewa k'
 umnyango. Se pe pumela pandhle. Se be beya bel'
 izulu, se be fanyanisa hi ^{clear} cwatile. Se be buyel'

endhlini, se beti izulu li cwatile. U seti Hau! Po nji
 tundelewe ini na? Se kusa ka kusura. Se ku ya u
 bikwa ku Dingis. Ku ya ya u bikwa ku Ding' u se zwa
 umzim' u se buhlungu. U seti uding' "Wera! Kubi
 loko, ub' inkosi kabe ngalo, lep' inkos' iye kimi. Wera!
 ka ku hanjwe ku yo bulwa." U se kip' abantu ka uD.
 ete a ba yo bula zinyanga' e zi bulayo. Se be hambak'
 abantu labo, bey' zinyanga. Se be buya ka. Se beti ka
 wo! Se si ye sa fik' zinyanguni. Uti uD: "zi tui na?"
 Bati ka "Kutiwa kwenz' amakosi loko o ku vule, kwenz'
 zive nqa boner." So ku buyiswa' izinkomo. Se ku hlath'
 izinkabi. U se tet' uD, ete u ya tshweleza amakosi
 ngoba kutiwa kwenz' wona nqaboner. Uti uDing',
 amakosi a yi yek' inkosi, e i yek' ukuba no umzim'
 obu khungu. I hamb' izi y' i fik' ekaza layo. A nge
 lekelel' amakosi. Dala-ke ku yasa ka, umzim' u
 buhlungu-ke, u seti "Wo! Se nji hamba Ding' Se nji
 ya kon' ekaza lami." U seti ka uD: "Senzat' inkos'
 uiza hamba nqa umzim' omrandi, izi fik' ekaza."
 Se ku nganzwile' yinkomo. Se zipiwayen' u benz'.
 U se hamba u benz', ba puma kanye no nkomo. U se
 se zi gutshwa, zi hamba. U se y' a fik' nazo ke ekaza
 loko. Se ku kuthubwa umuntu uding', o se landel'
 u benz', ub' e hamb' e fula. U se yo hlola, ukuba
 kaz' u se njani? U ya buya, uti Cali u ya fula.
 Se lok' ede hanjiswa lo wo muntu esiva kona,
 eya ubika ukub' u se njani. Kute se buya nge

Ding' igikati, wa ya seti "u se fite". Kwa se ku hlalwa
 kwa Ding', ku hlal' uTshaka nazi uDing' Kade kub' ⁿⁱ
 kube ikona & se kupela yen' uTshaka, & se zo unyeni,
 skaya. U se kupul' omuny'umuntu, ayo bek' abantu
 a bal' uTshaka. U se ya ba bona abantu a bal' uTshaka
 u se ya utshel' uDing'. U set' uDing' a ku hanjwe ke yo
 bulawa labo bantu a bal' uTshaka. Se ku loka ku
^{TUNYWA} tunywa njalo ukeya ubek' abantu a bal' uTshaka be
 se ku ya ubikwa ku Ding'. A be seti uDing' ^{Hamba u ya utshel'}
 bulawa futi, ^{uTshaka} kwa ijiko loko, oku peku iwona
 msebenzi - zont' izinsuku uDing' lamontu wa tum'umuntu
 abantu ba beko be bek' emehlweni, ukuba ba ya
 mTshaka, kute ba nja bonwa be nyembenyembe,
 & thoma pansu amehl'obo, & kopoza, a be se hamba'
 umuntu uku yo tshel' uDing'. A be seti uDing' Hamba'
 u yo tshel' uTshaka oku suse loko, a ba bulake. Wenge
 njalo-ke uTshaka njalo. Wenge njalo, u sa bulala
 izizwan' & se deza kwake, & zi pakati kwegwe. Kade
 a hlalalale, a hlal' izizwan' ezikulu. U se hlalala
 nja bezizwane & kad' & zi bulala, & kad' & zi
 ceba ku Ding'. Sekuba ikon' a hlalala zont' izizwan'
 izizwan' ke, ukub' a se inkosi.

uNkomo uya njalo ku Dingis, wa bulala abantu ba
 ka Dingis wayo, be tunywe ku y' uNkomo, uku yo buza
 ukuti inkos' enkulu naze nami, uba na? U se
 ba bulala k' uNkomo. U seti tula nje uDing'. Se

Kuzo ku zamuka yen' uNkomo ke, se kuzo kwa sel' unyaka
 a ba bulala, uDing' & nja kulumi, no Nkomo & nja
 ku Dingis. U seti u ukuba a fike ku uNkomo se kuba
 kule nje. Se kutuwa saubona, ukosi' kutsh' uDing'.
 Sekute mhlā ku hamb' u beng', u se bizi ama but,
 uDingis. Se beti la be pumile, nazi uNkomo u hamba
 namakosikaz' ake, u se wa fihlake uDing' awabuto,
 & wa hamba nja ngapambili. U yetuka-ke uNkomo,
 awabut' a se zamuka ngapambili, a se makel' umkumbi
 U set' uDing' Ni ngam swaz' u Nkomo, ni makel'
 umkumbi nje, ni u tshagol' irau. Benza ukuba a
 tshaywa luvalo, ngob' izinkosi. U se hlala pansu
 uNkomo, pakati kwempi lezo ka Ding' em kumpini.
 waye se zamuka uDing'. waye se m nja. ⁽⁶¹⁾ waye se
 tshaywa iwab' uNkomo, & sefa za se zezelwa
 izinkomo, & a be zipuwa uDingis, & kohliswa
 ngazo, se zi buyel' ekaya. So ku hamb' amakosi
 kaz' odwa, & z' a bulabwa wona. Kwa f' uNkomo
 yedwa. U Nkomo lo kwa ku inkosi enkulu ya
 amantabem. wa zal' u fukwabiti, inkosana
 yake, u fukwabiti. u se zal' uNkoleziyo, uNkoleziyo
 u se zal' uMakubalo, (u bulawe u zibebu). ⁽⁶²⁾ uMakubalo
 way' ake & sihlalo, & Nkoleziyo, & mhlakane (intu
 white infology). u fukwabiti wa bulawa uDingisana
 ka hlakanyana ka Tshandu. ⁽⁶³⁾ uDingisana wa se nje
 muntu nje, u seba inkosi ub' & se bulal' inkosi yake.

Per ntsheyanakomo

Msenzi ka Magodhla ka Mpetsheya
wa kwa Jijana (induna of Shonkwana)

u Dumbuz' a mtabate,
u sebe la balayo,
u mabala nqa nziyo,
u m'bebe njeng' ingwe
u manab' a zibadu
u Mgali wa ngwazi & Mondakusacka
Ba nqa ka swaz' aba kwa Jijana
Oze ne zibasa zi zibil' o suta,
Kanti ya zi rola.
u magala nqa zinja, aye abantwini.

u kwazi.

Per ntsheyanakomo

u Mpumela ka Nkhlela wa kwa Muli.

Maname ka Lodite
osama ku ka Nbandamane

- 1 u Mmagolokoga we zimbeimba
- 2 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 3 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 4 abanye be zabuzel' umuntu ngo tsetuwa.
- 5 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 6 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 7 Ezinye si u Sabayi, esinye u Nhlal' bakazi.
- 8 u Sigwazi sa omkungwase,
- 9 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 10 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 11 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 12 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 13 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,
- 14 u Sabuzel' umuntu nqa hemu lake,

isihlang' esimpofu

u damb' om' slawazi, ka Nkhlela
zi zibil', wa kwa indlalane

- 9 u Myakayak' u ngafu.
- 10 u Sejunis' ifwan ifu & ti perulu
- 11 u Singalarala, zi y libuku, [libuku]
- 12 Li yal' ukupum' ezandhlani.
- 13 u Koz' o bu rwit' abafana baka Kongila, Manyane.
- 14

induna ka
Lodite
wa sabatwini

Per ntsheyanakomo

Mlokotwa ka Mpumela.

Ntuli

u mngqolokotsho!
u mhlankhla we ngwenya!
Madudula!
m'babal' & gwab' igijima!
Nyon' & khel' ematunzin' ezintab' o Mome.
u m'bulali ka gagi,
u gagelewa amang' & mome.

Per ntsheyanakomo

Impande (sep 7)

(additional by ntsheyanakomo)

u mweleli kwe li petshaya!
u m'fambo, o bu mbokodwe zi butshelezi,
u nyatel' itshe la gaza, u li nyateli & swazini
u njengo gaza, ku malngwane, & swazini.
u hlabe pansu, kwa zond' izulu, = like the sky which hlabe
Ngoba, ngaw' omal' ezulewini. = kwenzima ukub' ukos' i' kukisim
u so li bomvu,
u be zamhla zi bomvu,
u go ku pat' insimbi, be ku nqa zamadoda.

abantwini be tsetuwa, u tsetuwa
so ku rwagabala, ku pane
we zulu se li ye duma

u inkosi i nqa
om' u nqa i
tsetuwa

kwenzima ukub' ukos' i' kukisim
Emhlabeni wazo.

U be zandhla zi bonou,
Na ngo ku pat' ilanga,
U benyane lwa kiti, kua bodavenge.

ie those with
a large imfaba
but the word, as
used in eulogies, is
imfame, which
means abantu with
big heads

certain kind of grass
(Oplismenus sp.)
kwaqant.

umbekejiya yampula yonke.

Oze ne zibama zi zibiti,
Weza ne zigela zi zibiti.
U lile ngo mkont' u pa cons' igazi,
Kua malandela.

= from bejesa
= ~~the~~ many abantu with
big heads
= people with heads
thus , and
heading at back -
heads sloping back

More of Cetshwayo's praises by Intshayankomo.

(per Intshayankomo).

14.1.22

imbabazane ka menzi!
& 'tandol' utukela. = wants to get to Tukela.
uLuga-badale! iNhlambamasoka!

U ze ngo unyama, wa buyelel' & Mdulinde,
U to baya sina, ba yimulisa,
Ba sin' imifadu.

Oshle (or Wadhle) uBebel, njeng'engwe.

Lines of Cetshwayo's eulogies added by Mabehdla

ka Makuza. ch. Mfokotwa.

U ya jabula mfozi wa sembakamuzi,
lwan' u bon' uMahlamvu

These lines follow those
re U ya jabula, mfozi wa
kua ngo sangaza re calves
turned out, hence where will
they sleep.

& dandolozela nge ohlendhlayaki' smatata,
& xakalazela, & kumbule kub' smanguweni.

Ngama zi wazedhle, ngothu kahlelana,
Ya yikahlel' & ya smkweyantaba,
Ya yi gixiza pansu.

gixiza - cause to fall, kill, bring low

11.1.22 = Practice followed by Magolwana.

Magolwana used to bongela those zotshiswa's izikhlangu na ba zotshew' izinkomo, ingubula, ne mintshe e zotshwazo (ku zotshew' izimvu, ezibonvu, nezimngama, nezinklope) z'a belw' utulwana ne Sangqa, ne zungulube.

If a man unable himself to bongela wishes to bongela for what thing may have given him, he would go to Masipula or Ntshingwayo (a ba be nga buyi ukuy' ekaza) & say: "Namp' obani, ba zotshiswe inkosi, & ba kwaz' ukubonga. Hamb' uyo ba bongel' inkosini, ngoba namp' ba nga madhliwa" & setsho ku Magolwana. U se ovunela-ke. U se kupuka nabo-ke. Da uingqi, ngoba ba zotshiswa nga zib' zigaba, ilelo vigo, ilelo vigo.

I so zo pamaki' inkosi ne ngala, eluhlaza & te' tve, i roluwa uNtshingwayo ka Silimela. I si fik' uina, se be kulakaka beti. Baye de ^{his' e' lengthened for 2 or 4 seconds.} uena we selo ^{LOITERING} uena we Ntshlovu! ^{Wena we Ntshlovu!} uena wa kula be tibe! Ntshlov' eyadhl' eziyiny' uNtshlovu! Se beina be seela. Se beina nga babili, nga babili, ngababili, ngababili. Inkosi ite. Woti ka ba penduka (isi zo bona ke ukuti ku langile, ku langi inotsha). ^{IN ORDER} Ab sebe buyela ngemva a be be pambiti, ce ku zomuk' abanye buti. Nabo se benze njalo.

I si zoti a ba si zike. Ba si ze nga banze ke. Ba si ze ngabanye ke baze bapele. U se zo bongela ke ubaba, se be hlezjansi. So kuza & ukuma yena yedwa ke. Se ku tula kuti du! U se zo bong' ukupanda yedwa ke. Ngo ku geina ukwaka ke,

Se be kule ka ke. Se beti. Bayede! Inkosi i zi pendak' i zi
 ya u ngen' erigo Dhlweni. ^{GO DOWN} I ziti ku babe ~~ku~~ keweke, a
 hamba nabo. Se be hamba se bey' ezindkhi-zabo, se ku
 zamuk' izimceku ke. Se zi tov' ^{BASKET} isicunni, & so tshwala, kutiwa
 Bamba! Maqolwana! (shouting loud). Se zi pika zi
 bak' ^{SCREEN} esirongeni da kwake se zi kupuka, zi hamba &
 se zi puzelake. U se zo kupuka ntambama nazo izi-
 cunni lezo. Se ku yozz kuseke & se kubema pela, e se
^{SPRINKLE} bobok' umpenbo, e se bonf' umpande. Se ku yozz ku
 tshon' ilanga e sebenza kona loko. a punule kusihlwa.

Lab' abaxo tshisuiweyo se be zo in kipel' izimbuji u mag.
 & ngokusebenza kwake, lowo imbuji, lowo umbuji; be
 zi kipa nfa semakaya.
 maqolwana instead of being unina, be zimbonji, was uyise we zimbonji.
 Jununa used former expression in 1903; Mtshayankomo prefers the latter.

Mabedhla. When a child sneezes one says, "Ko! Yeti mntwana!"
 Kuteh' unini 'oyi zalayo; uti u ya yi takazala; uti a yikule.
 Kuteh' njab' e yo mfana, ati "Kula, nezjira yami!" nxa
 ku intombizana, ati. Kula, ntombi yami; u nji kekel'
 amanzi, u nji tazel' izinkuni, u nji gazele, nji dhle."

Re Bayede
 Onkulu u ya pumela kwa banze. A kulekelwe.
 Kwenziwa ini na? Kwenziwa izintelezi. Ku zohlwea
 u selwa ke; e tshwane, a hlale pezu kwesihlalo, a
 be se ba nfa pezu kwabo ke. Lapa e se nikelwa
 inqulwane, le e yalutwayo (^{GRASS MAT} isihlaphla esalutwayo)

see Bayede.

kutwa induli; si songwe, si songwe, kulungisw' idansi,
 ku be ngang' ezehlalo (height). Re 'Kuzoli laps' inkosi
 i siya pakati kwe bantla.

Mabedhla -- A nji bekwa njalo (inkosi) a be se kulekelwa, be
 se kutiwa Bayede.
 We think that Bayede might well have come from Bay'eside ^(SUGGEST) [as J.S.]

Tina ba kwa Jiyana, si nga manipembe, ngoba pa debuka
 kwa Ntombela, kwa Manjanja ka Nhlambela. ⁽⁴¹⁾ Ka ku seko
 sezwe samanipembe manje. Inkosi enkulu ya kwa Jiyana
 uKondhlo ~~ka~~ wa Matshale. ⁽⁴²⁾ Kondhlo's son is unknown to me.
 Inkatiini (my grandfather) took over Kondhlo's land.

Cakeli u mntuwardi amakosi ⁽⁴³⁾ i.e.
 to blurt out the eulogies of the Zulu Kings to Mr. Stuart. ⁽⁴³⁾ This phrase
 used by Mlokotwa ka Inpumela on occasion of his sending Mtshaza-
 nkomo ka Maqolwana and Mabedhla ~~ka~~ ka Makuzza to Mr. Stuart
 in accordance with latter's requests, to give him Zulu King's eulogies.

Izwake: ^{TREE} Dhlolop'eside, sa Gamede.

Inyat' ^{amnyama} amnyama,
Eya i hamb' ^{isengam} isengam' amazibuko.
uMzingeli ^{ka} ka Mambekane,
Ka Kohlwa li rawu.

Ingan' ^{abadala} li sa ba Kohlile.
uKidi ^{li} li matela ^{ng} ng zinyemberji
uBanyane ^{lu} lu Ndaba, ^{lu} lu mapul' izimbambo.
uMjokwane ^{ka} ka Ndaba!

VARIETY

HERD

GRASS

PERSECUTED

OBSTINATE

u salu

WHISPER

uSalakutshelwa, ^{u salu} u salu ^{nyenzelwa} nyenzelwa.

(ilok' e zibekela pambili - ke.)

uMbingile

is. with the rhinoceros

Ubabalo ^{ka} ka yodwa, ^{mhle} mhle kwa lelo langa. Ku kon' o
masupula, ku kon' oMshinganyo ka marole, a ba
bongayo nabo. Dloku be tata ^{ke} ke lapa ku mafolwana.
Bemi nje ke bona, yena ilok' e hambu. U zoti e se
penduka nga lomkomo we so bu nxele, u se penduka
ngo we sokuthla, nantike yu ke se li bonakala;
li perzi kwo muzi ka Tshinganya, lapa ku labho
umkonto ya makosi, embilane - emlanganweni
ye mbilane ne mpembeni ^{no} no zihlanga. Ku kon'
intaba ^(intaba ye zikali) (intaba ye zikali) nga sezizizeni, pambikho
muzi wa kwa Nobamba. ^{see foot of next p.}

Se li yi hlab' ^{imvula} imvula (izulu). So ku ketwa. Se si
ya le ka, so si ya le ka! Se ya ruba, ku ya ketwa.
Ku vunulwe, ku buniwe kabulca. Abanye ba twel'

~~uMzingeli~~ uMzingeli' ^{ibucumi} ibucumi. Kutivwa:

Ha! O ho o. Hi hi.

So ku zo ketwa izinkabi ezimbili, e zytshewo inkosi, ukuti
a ziy' kwa Nobamba. Ezimbili futi ziy' esixebeni (lapa
si yo dhlula kona-ke, si buya). Se zi ngen' e si xebeni,
se zi hlatoheva. Se si dhlula ^{na} na ^{ke} ke. Se siuka lapa,
se si neta, kepa a li kanikwe liny' yive, na kwa
nodwengu a li ka fiki. Si yoti se si yo wel' ^{imfoloz'} imfoloz'
imfoloze, se si xotshwa imvula.

Amakosi a tshelwa ndawonye, kwa Nobamba, na sesi
gezini, na kwa se si xebeni. uMpande

Onke la makosi a ^{ya} zungelezwa ngapandha, a
ku ngenwa ngapakati. Se kwa ba ihlati, a ku ngenwa
ngapakati, ^{zungelezwa} zungelezwa njalo, ku zungelezwa kanye,
^{amakos'} amakos' onke a be ngapakati, si wa hlangisele
pakati. Ngapa nga sentshonalanga, u Nobamba; ngapha
ku ka Nobamba, u Nqweqwe; ngapa kwa Nqweqwe, u Dukuza,
Se ku i si xebe-ke. A se pela la makosi, o senzangakona,
no Jama, no Ndaba, no Panga, no Mageba, no Nkosinkulu.
Amabuto ^{a se zo buyela} a se zo buyela ngase mpumalanga kwa makosi,
ngalapa ^{se puma ngakona} se puma ngakona. A cema, ^{ab' ab' a hlangane} ab' ab' a hlangane,
^{apumant'} apumant', a bek' ^{sentshonalanga} sentshonalanga. Nga sentshonalanga,
ku kon' amanz' amabuto, o Nobamba, no Nqweqwe, no
Dukuza, no si xebe; lawo mabuto a se zo beka nga
se mpumalanga. Tria, e si puma kwa nodwengu, si Sndelene
ne si xebe. utulwana, ^{ba nga ku mntshabazi} ba nga ku mntshabazi, nga ^{si sig' ene} si sig' ene

uMntshabazi ka Sena - ku kwel' (5)

U Nobamba u ya nge ankozeni & ya ^{lakhlo} tshatsho & duze nabo.
Na ko Ngweze, no Dukuzo, no Sizabe kunjalo.

~~Tina, se si gen si bekene no~~

Ukuba seku zo gein ^a ke, a se zo ketake amabuto. Ilele
li keta nge zigaba zalo, ilele li keta nge zigaba zalo, ilele
ti keta nge zigaba zalo - onke. Se siti:

Woza (si cel' unvula)

Woza ke. Woza lapa. Woza ke. Woza lapa.

Pitshonjalo - ke. Si loku si ya pambili, si yemvwa.

Si hlehla ^{bedwards} nyova, a si wa palateti. Si pet' yinduku
nganze, nganze nje; inikonto a si yi pate. Na wawo
a si wa ppete. Bonke ba pet' amarawu odwa. Si yoti si
keta, amarawu pide, si ^{woza pambili,} wa qubela ngapambi ^{si & keta,} kwetu ^(njenge, hooz, ku sin') pangati. Si lingis'
ukh' qurb' amakosi, a si wa ketelazo; si ya wa biza.

Se si ruka si kuku take. Se si ya uvel' u mkumbane, si
ya uvelela & Sihxeben' esangweni. Se si ngena ngapakati. Se
si keta ~~pakati~~ pakati, si hamba si pamban' amiqo, si ngwama
kabili, abanye ba pama ngasohlangoteni, abanye ba pama
nga kwesikulu. Si keta naz' izinkabi lezo, ezi cele unvula,
& be eize nez. Se si zaupamake ukuba si rube si
rube; se si hambake, se ku plal' izinkab' ezimbili, &
zi zo sala zi hlatshewa; ^{zi hlatshewa nje} ku celwa gon' unvula.

Se si hamba njalo, se si yo wel' emfoloz' embhlope. Se
si ya ngena ke kwa Nodwengu, se si ruba ke, se si neta
unvula & be si yo yi cela. Se si manzi. Se si ruba-ke, si

7
ruba ke, si keta ngapakati. Se si hlakaykake
U Nobamba u se buyele kabo, nezinkom' ezimbili, & zi
yanfika zi gwarwe. Inqweze i si ye oDlam beshwa
ke naz' - kazi hambi na nkabi; u Dukuzo u se buyel'
akaya kabo, iku wlewa unfula, naz' u Dukuzo ka hambi
na nkabi. i Sizabe ke nazo si ya kub' & sizabeni; si
Se si ya ngena nati ba kwa Nodwengu, si ba landela.

Izinkabi ke lezi & zi sele, si hamba naz', zi ya
kwa Nodwengu. Se zi ya ku fika zi hlatshe-ke ezimbili.
Se ku tawwa ezi sekaza, kwe zo mzinu, se zi fakwa
ku lez' ezimbili. ^{Se} kitchwa zi be isitupa, e se zi ya
ku lez' ezimbili e kade zi yo cel' emakosini. So
ku menezwa ke. Se ku tawwa-ke, ku bongwa amakosi
onke la o be kuyiwe kuwo, u Juma, ⁽⁵⁾ u Shaka, ⁽³⁾ u Duzafana, ⁽⁴⁾ u Senzanga
kona, u Mnkabayi, u Punga, u Ndaaba, u Maseba, ⁽⁵⁾ u Jik'
inkosi & tshiyway, nasa ku teteo' & zo mzinu. Ke ya lakhlo
ezizweni, se ku teteo' & zo mzinu; i ya bongwa. No Nzibe
⁽⁵³⁾ be bongwa. Ku yekwa o sa hambayo. [u Nzibe lo
upinkosi, u no unuzi wake & kwa mfempe, nezwe lake,
ngoba wa zal' u Hamu, em Zalelewa u mpande, & ngen'
u Nzibuko, unina ka Hamu. u letshuraz' waye fung'
u Nzibe. U beti u Cesh. nasa & se tukutelo: Ngi m
pand' u Nzibe & kwa Solshangana! Ka ku se ku
buye ku pendul' u mentu. Se ku sibekela ne zulu.
U se tshok' amate, u ze tat' unjubo ezi pons em
klane. Ati "Ngable li hangane ne nhlabati yevetona manje."

Journal among the ...
LOOK GUILTY

Amadoda a nyebere, & beka pansi. Se kuwa ne mmelede
akhibe waye inkulu ko yise, uSenzangakona. Wa m bek'
indaloo. u letshwaye u be ngazi kona kwa mfempe.
ka bonang' a lubeke unyawo kona, ngob' u ku bona
kal' ukuti inkos' enye u Hamu. U nga m bulal' umuntu
ka Hamu. No mpande u nga m bulali, ngob' u Hamu
inkos' enye, nezimfomo u be nga zikh' u mpande za
kwa Hamu. u mpande kanye no Cetshwayo lo, be be
nga m usi, ukuti ma yo kwa ka ka Hamu, u Hamu
u be zo fik' amscotsho. u Hamu wa ye nas' isigodhlo.
Bonk' abantu ba kwa mfempe, ba xega kona kwa
mfempe u ne zi neeku yake, nezindana zake.
Kwa ku za uti ngamhla kwa mkosi, u Hamu u
zo ba biza, be zo ekaya kwa mfempe, be ye nga
maviv' abo, se be oonule, nezindana zabo.]

[Go on at p. 28 - p. 36] (Take it)

Stephen Mini. b. 1855.

Indaba ya maLolo.

Mini ngazi ukuti, ma nqi gale kuni ngonyuka. Mini
nqi nqi ka Stephanus Mini, be se ke oka Steph, a be nqi
ka Macoko ka Gas'a ka Mbungela ka Nongalo ka Ngwe-
kazi ka Ngonyama ka Ndaba ka Zulu ka Misi.
amaLolo. Qwenzeka izulu la vela la patwa ibo laba
& nqi batshoy. U kwa qeni u Gas'a ukunis' izulu. Wa
bulawwa, wa bulawela lona, e bulawwa utshaka, utshaka

wati kuyi, um'utshaka akuba Gas'a fike kade em
beizib' utshaka, em bizela umvula. 'O lineza li nga dumi.
line nqi. La se li ya dama. Wati utshaka "U ga bonake
u nqi kufike ngoku dumi izulu. U nga buy' ukufundisa
loku. Kute ke nqi siy' izi kati, uma e se fun' umvula,
kuy' u Gas'a, la duma. Waye se kips' umpi utshaka e se
yo mbulala, wa m bulala nga zentabeni yake, i Qudeni
ngoba izulu ukuniswa kwa mvula kwa ku nga be
ubhla. u Gas'a wa ye ne zimbiya ezishiyangalo mbili.
Leyo mbiya zi tvalwe fute amadod' angako. Ati ke
lawo madoda, nxa e se za u kenis' u Gas'a, u Gas'a a
ngene kosi kwe siwa, be se e kubumake na o yise,
uyise ka. uyise ke u Mbungela, u se wafa ke. Ukuluma
no Mbungela nqi, isicelo rake se si zo qutsho u Mbungela
a be si zondise ku yise u Nongalo, u Nongalo naye a si
qube a si zondise ku Ngwekazi; u Ngwekazi ku Ngony-
ama, u Ngonyama u Nongama ku Ndaba; u Ndaba ku Zulu
u Zulu ku Misi, u Misi ke wabanye e se nga kohlewa
awafam' abo, ku ye ku fike ko wo ku seina, be
sekutike lapho o wo ku seina lowo a gubele ko wa dabul.
Uyivi pezulu.

Ke se ke e pumake u Gas'a esiweni a fumanise
e be ngeumunt' o gulez' impela, e gulela lent' ayi
fo celayo. Bekutiwa e be julaka, e kala, e danile, e
tobile e gonde lent' ayi funayo. A pumake, be se

viz. amaboda, la a u 8 (eight). Izimbiza ke bezi fika
 zi ~~ke~~ bekw' ohlakeni. Nxa zezi sohlaeni, be
 ze ^{ku} pehluwuzwate, lu pehlelw' ecaleni, ku funwe.
 umlilopela. Ngoku vela kwomlilo, base ku sukka
 yen' u sasa ugobo kwake & tungela ^{light up wood already there arranged} izimbiza zonke
 lezi. So ku ^{ku tung' n' palo - ku tung' u mpepele} ututu, iya pezulu. Ngoku kupsuka
 kwe ututu ze ku zo vel' itifu ezulwini pezulu. Be
 se ke a zondeke manje ukuti isikalo sezwakale.
 Ase se lundel' umvulake manje.

Stephen Mimi

Ngwezwa nge ndod' andala & Ngwenya, ngale kwase Swazini,
 near Delagoa Bay. This was about 90 years ago. He spoke
 to me about 40 years ago. This is what he said:

Izimbhlobo zabantu zi utatwe. ^{aba} kuzala u Zulu, no
 msutu, no Swazi. Inbhloko yabo u Zulu, a landelwe
 umsutu, base kuba u Swazi. Bahl' ruhla nezwe. Ba
 kwa potsha u msutu no Swazi, u Zulu wa pala, wa
 he isizinda. Ba se be seabana u msutu no Swazi
 pezu kwo Ndi, Dalwa, & ehlulewa u Swazi umsutu.
 Wehla ke u Swazi & e zond' o Bonjeni. umsutu wa
 hlalafle ngapezulu.

Nanamhlanje loka u Zulu a nfa funyaniswa' emzantsi,
 naba kwa Ngonyama, naba kwa mntsi, naba kwa
 Gasa.

Le Zulu ka malandela wa tat' isikundhla si ka Zulu
 wa kuzala wo jobo. Ngoba umuz' ombule wa zama ¹³ Zulu
 kwa ku ^{ku} Nobona. Kwa puki' umuntu, isikulu sa se wa
 Zulu ni sa tat' uipaka umzini wake ngale kwa
 kwa Nobona, wayisa ~~ku~~ umzini ongale kwa
 kwa Nobona. Impaka u se tshaya kona lapo, u
 se yi dabela. Iya balaka zide i si dabula ~~kwa~~ kona
 kwomkulu kwa Nobona. I si ^{ya} bonwa lapo, i dabula
 kona uje ~~ke~~ i zonde ku lo muz' wesikulu lapo & be
 yi tate ngakona. Seku zo vel' uipi ngako kona loko.
 So kulew' ama Zolo, & lew' odwana. Kanti ~~ke~~ ogogo
 ba lo Zulu, se kona namhlanje, ilapa ~~ba~~ sukka ~~se~~
~~kona~~, be izikulu za kiti, se be vus' uipi, se be sam-
 uka igama lobukosi buba Zulu.

Abantu bazi bonke ukuti igama lika Zulu & la
 ma Zolo, okutwa kubo "Zulu" "Dhlangamandhla".

1. Mzolo! Zulu! Dhlangamandhla!
2. Wena wa kwa Nozaga we Zulu
4. ~~Wena~~ Okukhuti wena wa kwa mKame ^{unbete} we Zulu
3. Izindhlep' & zi no mswani.
5. Wena ^{wa} kwa Sibene si ngu' vuzga.
6. Izi nga ~~ni~~ ^{ku} m'akos' a zondulo.
7. Wena wa kwa Lunga ne Nyanga.

Lezi izibongo & zi ka mibungela, no Gasa waye bangwa
 ngazo, no msoth' & bangwa ngazo.

^{atlas present}
beni ye zikali, izimpahla zi lahlewa lapa ku tsbalwe kom
amakosi. Izikali zo mantu zi lahlewa eceleni kwake, kanye
na maraw' ake; into e yo lahlewa naze zingaba a
be zumbata; ezintsha a be nga ke zumbati, ka zi
lahlewa lezo.

Lentaba ka Ndaba i sentshonelanga kwo inkumbane,
futi kayi kude ne nsewa las' ingunfudhlowu, imfoloz'
inklope kayi wela ~~kap~~ kuyiwa lapa (zi nga lapa nje).

Izikali za makosi lezi ezilahlewayo, zi yi ngwabai;
ku be ku yafe ^{KANWIK} leyo nkosi, ku lahlewa ingwabai; izikali ku
be e zo zi kandwa ~~wa~~ izinyanga zawo; lemkonto e ya
i ngabise. Uma inkosi ipuma, i ya kuwela lezi inkonto,
inkonto yayo, i bi zo patwa ~~izitshumi~~ noua amatshum'
amabidi, a bafana, a batwal' ucansi lwe nkosi.

lemkonto wankosi, eyayoke, (ayiz' ukuba mnengi, nob'
imbili, nom' u munye) ukhanye na lo o gwayo izinkomo
zom zimu (omkulu o imbogo, o gwayo izinkomo zo
mzimu). lemkonto ke i zo hlal' indodaneni enkulu,
a zo u mel' umhlaba.

Ikoni inkonto, okuti ^{inkosi} nxa, i vakatsha i ya, ingabe ku
delambongwenya, ingabe ku kwa Ndabakawombe, noma
ku kwa Delawazo (lasi' umpande wayo vaw' ukuya kona)
i bi se patwa izincaku nganhlaneu nga nhlaneu. Ipatwa
zincaku no zi itshumi. Iyo lemkonto ke, ye nkosi, o ku iyona
e zo lat' lahlewa inabeni ye zi kati mbala e-fayo.

case 661
Nwazi amahatsezi f' Kthowang away' f' abebul.

Inkonto ka yi ngeniso e godini lo mantu, a yisewanempela
i lahlewa kuwenz' indawo nje. Kuliwa lapa e se inyoka,
u zo uti a nga tukutela, a be se gway' abantu ngayo - abantu
a pelayo, a ba nga file; a ba bangal' amanzabi emzimbini,
la se be gula, igazi li puma ngomlowo, a be sefa. Kwe
se' satsa loko ke. (Kaba' e sa nikawa na sezandhlu
umunt' e sefile, a nga patiw' inkonto, a nga ba bulal'
aba zede - bon' abantabake futi. A ba bulal' abazede
namakosikazi. Nenkoni ayi gwaye nje; i ya khangwa
se ku fanzanisw' inxeba ngapakati, ingeti nga-
pandhla ka li bonakali. (67)

Iya kitshuq' endhlini, ya lo fileyo, i nikw'
inkosana yake, i yona ngayo e godini lake. Ayi
se ze ya patwa mant' omunye, nje sho kukoni' o m
elamayo. Izoba nje yake nje kupela.

La se ku zalw' igodi, i bi siyi betshappans' inkonto
i bi si tat' igazi i si hlal' e godini, ku hlabe
yona kuzala, ba ka nga ^{benza} pel' abanyo. A li hlabe
zede, a be seka, e tat' inkonto, u eema nazoke
lize li pel' igodi, emel' igodi li ka yise. Ba
yamba laba abafowabo, na madoda, na bo
bonki' abantu nje.

So ku hanjwa ke, ukuba ku pel' igodi, so
kuyis' endhlini. Be nxa ke ku inkosi, se ku
bulaw' amuntu, inkos' ingaka kitsh' endhlini. I
wendalal' inkosi. (68) Uyen' o zo lahlewa kuzala
uwa

the whole placed later

uma inko 'of i zefel' surzini wayo. Nxa i fele & kude
 konke loko a' ku cenziwa, ngob' ubalewel' izizweni.
 A ngaz' a kitshwe rindhline, ayo lahlewa,
 umkont' i rindhline, bayo pela.

Izinto lezi ze nkozi, ezi zo lahlewa nazo, zi vumela
 amakosikazi' ayo, onke, amakulu. Ba gub' enkulu
 inkosikazi (unina wentsosana), o binee lezi izinto a
 be zi binee; ~~se~~ lezi e sala ku lomkulu (inkosana)
 u se zo zi nika lo omlandelayo o pete ngasekholo.

15.1.22
 Notes to Cetshwayo's Eulogies
 (by Mlotshwayo) [see previous notes]
 59/28/18

- (1) xapozzi. U sey' e mangweni ayo kulwa, wa ye wa nyatela nge
 zinjawa (amaxapozzi), e ngakambi ngehasi.
- (2) imfula ya bafu neya bafokazana i hlanyan' e Mambanana - (i
 ngeni [amfoloz' emoyama])
- (3) kutehiso yona le e bincewazo. Ngiti ~~wa~~ kwa tate' insimba, ya
~~wa~~ xaywa ya xaywa ya kungwa, yab' genziw' umzele, wa ye se
 wa bek' ekanda
- (4) ngob' edabul' itshawe, kapa kwa ku kon' izindhlovu kona
 kapa kuzi' uletsh. Kwakutewa Obala! Obala!
 Impi ka Cetshwayo ya i hamb' obala.
- (5) i abaka yise viz' mbuyazi. Tshonkwani, Sanseawana, Man-
 tanta shiz, Dabulesing, Mtumba (wa kwa umbuyazi), no
 Sikota (o elam' Tshonkwani) - Yanke le-ke indhla ya
 kwa mbuyazi. Ii xeseleke ke ngoba ke ba ningi, kanti

ngaku Cetshwayo ku kon' u bitelwa, Zwindu, Hame, Dabulawani,
 no Tshingana. uletshwayo ka tandi ukuba umbuyazi a nikuwe.
 abantu abaningi ba ka yise, e ngankosi; u bati yona a beze
 nga kuye bonke. Ngoba wa ye kalal' utshonkwani ka tshaleka.
 Nakoke lap' umbango wa suka kona.

Umuzi o wa u ngase Nhlungwane, o wa kwa Mbonambi,
 na kwa Zwanqendaba. Ba be banga lo wa Zwanqendaba
 no wasemhumezulu.

- (6) tambekela = ukweuka - i go downhill. abla, umtambekela
- (7) uNgxangaza o wa se Nhlwazini - umuzi ka mbuyazi.
 U se pumile ke ^(umbuyazi) ku sel' abafazi bodwa. Aba se Nhlwazini
 a ba kwa langazana ka nji m az' uyise ka Ngxangaza. uNgx.
 no mtondo ka Dhlabana, ba be izigqiza, be izinduna zi
 ka langazana.
- (8) fuz' = ukudabul' emahlathini, e tukutela, e tibazelazi,
 e dandolozela nge ukhenshla yake ukutibazela = ukubamba
 kakulu - i go steamy ahead - march swiftly along
- (9) ut unya lewa ba kwa Mtutu. kwenzile uGodide ka
 Nhlala, ngob' ukhuvumenzwana wa ye se ngakuye.
 ukhuvumenzwana uNhlala wa ye kad' e pet' umhlaba
 wothke. uGodide u se bona ngob' e nga sa pet' esikhundleni
 si ka yise. Seku val' unya ke.
- (10) uku ngob' nga buli mapito = ukub' a ngalwi, ngob' abut'
 e se manene, impi ya kwa Ngqumbazi ya i nge ngellanani.
 Kwa ku ngolwa sekubazeni, no wa se mangweni, seku kwabo
 ku kwa Gzikazi, e ku kufela ke. uMpende u se tat'
 abuto, izi ngulube, i Sangge (ama tshetshi), i Nhlondlo
 na mapela - u ses' amane, e wesa ku Cetshwayo

ni ya ngipamba na? mntanami u ya ngetusa na?
 Ini lena masipula na? U ya tanda ukhlahl'
 ssihlalewini na? Nami ke nge sa ze ke nge ku
 letel' abam' abafana? Uti ke u Masipula: Ka!
 khosi, ukwenzwa kwa kiti. Ut' u Sonsewu: In;
 po, loku ka ne tukanga na, iri ukuba tina si
 ze sepulwa ngamashashi na. Zugam nge ni tshela
 na? Utike u Masipula. "Nkosi, nati ukwenzwa
 kwa kiti. Ukudhlala kwa kiti. Useti ke: Ndi ti
 mntanami, nami ndi, ze ku letel' abafana bam,
 aba ngang' abafana bako laba. U ngetusile
 ngob' u nge sus' ssihlalewini, kwa w' amahash'
 ami, kwa dabuk' izihlalo. Kwa kubana.
 Kwa se ku botshelw' izingola & zi tiwel' umbazimbo.
 Se ku hangwa njalo, ku buyelwa kwa Nodwenge,
 lap' e be lala kona. Na lapo kwanel' ukukwela
 wa sukha wa dandabal' emtongweni. Se kwati
 ke u Mnyamana. "Wa li bulal' izwe, mfo ka Mamba
 U rob' abelungu, uze u ba ngenise pakati; nga
 be vinjelwe kwa sengundhlova. Utike u Masipula,
 uti uze ku mntanami na? U ze tshel' ukukh
 ka tele. Loku tina si tela uze zimpando ze zindhlova
 na? Se si ya lala kon' emhambongwenya, anabato
 om bonanti (e zinduywa), kandempemvu, ne
 Ngobamakosi - anabato are 8, all izinduywa, and
 amahlakosi - incomplete refs.

Uti ke: Ndi ti mntanami, nami ndi, ze ku letel' abafana bam, aba ngang' abafana bako laba. U ngetusile ngob' u nge sus' ssihlalewini, kwa w' amahash' ami, kwa dabuk' izihlalo. Kwa kubana. Kwa se ku botshelw' izingola & zi tiwel' umbazimbo. Se ku hangwa njalo, ku buyelwa kwa Nodwenge, lap' e be lala kona. Na lapo kwanel' ukukwela wa sukha wa dandabal' emtongweni. Se kwati ke u Mnyamana. "Wa li bulal' izwe, mfo ka Mamba U rob' abelungu, uze u ba ngenise pakati; nga be vinjelwe kwa sengundhlova. Utike u Masipula, uti uze ku mntanami na? U ze tshel' ukukh ka tele. Loku tina si tela uze zimpando ze zindhlova na? Se si ya lala kon' emhambongwenya, anabato om bonanti (e zinduywa), kandempemvu, ne Ngobamakosi - anabato are 8, all izinduywa, and amahlakosi - incomplete refs.

these ~~to~~ mabato are incomplete, not fully represented ie ama
 hlakosi. Kulalwa ku se tshenwe, ku xabene u masipula,
 no Mnyamana, no Mshingwayo ka Marole, u Mshingwayo
 u vumel' u masipula, u Mnyamana u vumelwa ukhama
 no mavumengwana ka Ndhlele. Se si lala sijwile
 ukute izinduna zi xabene. Se si ya lala lala, & si lala
 no Ishalimano ka Masipula uwinduna yetu tina
 Ngobamakosi - Sokuti la si lele kute ku? se
 ku fik' abantu be ba ninge, be zo fun' ut shali-
 mana na bantu ba kwe - be zo nge sidumo.
 Kanti ka seko na sekaza, u se tshelwe isizwe
 sa ke sonke so se mgezini (aba pum' eme kandem
 bonke labo). Ngoku vuka kwetu seteka, se
 sezwa ku kalwa ngenhl' esigo dhlw em-
 ku kal' abanta baka abo isigo dhlw. No yulu
 warke nje, u se kala. Ku ya sa, a ku seko
 mantu, se ku lantelw' ukhama, se sijwe
 saka naz' u se buya. No Mnyamana u se pum' &
 ukhama u to ku mfo wabo (uletsh) u ngek'
 u li buse. u letshwayo u se puma u se zonda
 kwa ku nina kwa Gij Kazi. Naze u se kala
 ukhama se to ku letshwayo. U cito' umbuso
 na? U ngek' u li buse. Uti izi ya citeka
 lezinkambi & zihlalelwa, notshwala. Kanti
 ka ka saze nje tina bafana, kanti u Mnyamana
 no khama no mavumengwana be be ngoba ukuba

Uti ke: Ndi ti mntanami, nami ndi, ze ku letel' abafana bam, aba ngang' abafana bako laba. U ngetusile ngob' u nge sus' ssihlalewini, kwa w' amahash' ami, kwa dabuk' izihlalo. Kwa kubana. Kwa se ku botshelw' izingola & zi tiwel' umbazimbo. Se ku hangwa njalo, ku buyelwa kwa Nodwenge, lap' e be lala kona. Na lapo kwanel' ukukwela wa sukha wa dandabal' emtongweni. Se kwati ke u Mnyamana. "Wa li bulal' izwe, mfo ka Mamba U rob' abelungu, uze u ba ngenise pakati; nga be vinjelwe kwa sengundhlova. Utike u Masipula, uti uze ku mntanami na? U ze tshel' ukukh ka tele. Loku tina si tela uze zimpando ze zindhlova na? Se si ya lala kon' emhambongwenya, anabato om bonanti (e zinduywa), kandempemvu, ne Ngobamakosi - anabato are 8, all izinduywa, and amahlakosi - incomplete refs.

ku tshayw' ingomane. Bati amahashi a zo kwetuk' a wis' abe lunya pansu. Dala, se kwenzeka ngoko loko. u Hamu u seti: Dni ke lena na? Ingomane kutsa kwatsh' Masipula no Ntshingwayo ukut' a yenzive, be vumel' uletsh. U seti k' umnyamana lep' & repuma, ase buya. Uti kanti indoda khahle, & tund' ^{LEGS APART} ipamala zibe, i wa porse nga petshya kwotukel' omang' umlenze, omunye i wa porse kwa fuku! u letsh' u setuka ukabini a bone ukuti u Saba u se tukutela, ngoba nang' use hambile. U se tshay' izinkomo, e m lande le sela ufoza, uba, pela, e nga ka m hlabisa, & za hlabisa' izinduna zodwa. U se fik' ezi vum' u sansewa, u se wela nayo.

Ukufa ku ka Masipula kwaba njala. Uti kanti uletshw' u ya kwa izibhozi nje, uya nga kubona Masipula - u Masipula lo uyise. U se bulake. Izinyanga zi nuki' umnyamana, zi nuki' u Hamu. A ku senziwa kutok' naku zi nuki' amakos' om hlabati. ^{Se khulata nje.}

Uti kwahlukana ku ka Hamu no Cetshwayo, ba hlukana ~~na~~ lopo. Uti u Hamu: U ngok' u wu dhlol' umkosi. Se ke zo kuti, nga lo mkosi uletsh' a ngab' u ngene ngaw' ekaya, u seba ^{became King} igazi. Se keuti ke u ligazi, se

* Kulewa kuse fik' kutshwala bu ka umnyamana ngobo lake, u kon' umuzi o seduze na mahlabatini. Soke fik' amatshuni amatatu o tshwala; bu ya bonwa bu fika bu pum' u mbekazuzi, emzini wake. X See p. 27

fiki' amaDunu - amatshuni' amabil' ama fashi, na shuyangalombile - a fiki' u tirayo. ⁽⁷⁵⁾ u tirayo u tumb' izinkomo za ma Dunu, ne sibabu sa ma Dunu, ne zimbuze & zimhlope za ma Dunu - (lez' izimbuze za zi ng' ka bito' emhlabeni). amadunu a fikela kwa nodwengwa, at' a ya ka Masipula, laf' ephere & fika malang' onke ku Masipula, a se kona. Uti ke uletshwayo: "Ni ya m bona ini na?" Ate wama: "Si ya m bona, si bon' umhlokozulu, a tumela yena." ⁽⁷⁶⁾ Uti Cetshwayo u se biza izwe lonke, uti li yo fika izinyanga ye twasa, ngoba nank' amaDunu at' a yo fika yetwasa & za u tata' u mhlokozulu no tirayo; a ba nikel' bona ba hamb' nab' o bobabili, ba zo ba nikel' lez' zimphala zabo. Uti u mnyamana "Ang' kuzi", uti u Hamu "Ang' kuzi". Uti fik' u mtshel' uletsh. lowo a kipe labo bantu bobabili a ba nikel' izwe a li sukukwona kala ngo muntu, u muntukozana wa se maDungbeni. U be ini. Loh' amaDunu a zo fika ngemp' na' Uti se biza tina - ke uletsh. tina Ngob. no Kand u u ta si tshonisa shhla kwo muzi (kwa Nodwa) uti: Ni yo vumana? ukuba umhlokozulu no yise ba nikel' abefanfan' na. Uti ukand. Ca! nkhosi a si vami. Elabo

ini lebel'izwe na? Nete ke ngoba. Sate. "A si
vumi nkosi" Usho njal' inkosi ku zamuti
uGumizya ka Seketwaz d wa kwe mhlalose
—owa kelenero Drazo — uti "Na kohlis'
inkosi, Dugani ya zi tata na? Si ya zibona
na? Ni kohlis' inkosi. Aba nikelwe, ba
ya ukupa lezo mp'ala yebhanga. Aba
zezeba ba dabula. Ni kohlis' inkosi na?
Uboni oyo kwa na befungu na. Dugani be
bodwa na, ba nqa ni xotsha ni pelole vonke
na? Mamo, nate inkosi ka yisukubusa
na, na yi Citesa ubukosi obu nqa lobu na?
Kanti u baba lo, u Masipula, ni m bulale nje
kanti ni zo kwon' izwe na. Utena u fanseu
na?" [U seti u Kandempemvu "Suka lebel' igwalana"
uti uGumizya: Zi kona. Inkosi a ike i tam'
abantu, ba ya zi funyana." Sekuti ku njalo,
u seti u letok. "Se njiwile ukuba ni yala
Kodwa nal' igameli ka Gumizya, mweani
ukuli delala. Uti ke u mfo ku Manyamana
u Mahetsheza, induna ya se' igbomakosi,
ya s' mbebebeni: Natshe upolo na,
kwonakal' izwe na? Ikon' inkosi, ete
i nqa ka nqa, i kaza na, beze kwonw' izwe
li bulawa na. Ni delal' igamu lika Gumizya
na del' igamu lika Hama na? U seti

77
Kanti u Drazo izwe leli elake mai?
So ku suk' u mfozi ka mhlolokozulu, u ya m
takata. U seza. U wul' umzimzi, u mhlolokozulu
u se hlom' i subama, u zeyo utata nqapolstheya.
Nqo ku mlata kwake ~~panale~~ u seti i se nqa -
Potsheya kwa zulu, u se mbulala, pambi kwa
befungu. So ku suk' a befungu a ba nqa ma
vinkili, se be dundubal' emankane, se be
yo hlab' umkosi skuti nang' u mhlol' u
bulal' umantu pambi ku ka kubemani, u seti.
igazi. So ku ukwonekela kwizwe lapa.

[goes in foot p. 24] Manyamana? Manyakula?
Sekutiwa wa m tungela utshwala, be no mavumengwana no
Hama no Manyamana — bo batat' endhlini. Kutiwa ba be
bisa nqa gobongo. Kutiwa ka citok' utali impinjani,
ub' a somile, ngoba nqa u Masipula, u xa ku fik' o
bake, naze a niki' u Manyamana no mavumengwana. Be be
Kutiwa wa paza bona, kwa kupela. Ka pindanga ba
m bona ngob' e sewanje endhlini. Daza hlab' umkosi,
y kuti: nang' umnuzana i file, u bulawe igobongo.
Ku bikwa na, ku letsho.
Kade e se file, u bulawa igobongo (= izubwiso pelwa)
(calabash in Kamba formation).

Mtshayankomo speaks:

Wati kimi ukeke ka mange ka jama ka Ndaba, wa
kwa Zulu; lab'abantu amagaba no Punga ba zalewa emuntu
manye. Keke was udhlokwe, nlanga ka Tshingana - but,
Bunga ka magaba.

... (poor omitted) Langaana ka Subetshe ^{prob. correct says Mtshayankomo.}

Langa li ka Subetshe! ^{wa sefangeni?}

Eli pume pakati kwo muzi kwa Ndbamba,
La namatel' Mgwegweni;
Lali li se Mgwegweni, la puma ngenhla,
La fuz' intuba, kwa sipuki uimpundu,
Abavakatshe ba sale bezi saula se nga magamba -
Indhlov' a pume nge intuba, ya ya kwa Dukuzi,
I si ya nga makanda, he ku ngawa wadoda -
U ya dela, mfozi wa se Mgwegweni,
Wan' o bon' indhlovu yati kiti Etsheni,
Iya u ngam' a sicebeni;

ⁿⁱ U ya dela, madoda a kwa Dukuzi,
ⁿⁱ O bon' indhlovu ya kiti Ilanguz' esangweni kwa Dukuzi
Inga ngam' -

Pumani madoda a kwa Dukuzi,
Ni pume na magamba, ^{semtakani semakeni}
Ni ya u saul' umuzi wa se Makeni;

Pumani madoda a se mwokeveni;
Ni ya u saul' umuzi wa se Makeni,
Ni nga nyatelw' indhlovu ya kiti Etsheni.
Ku pum' u sipuku, ^{Tshilli} & zalewa u Mxawama, ^{ura kwa Sibiza}
Wa puma na matol' amabili & zinkabi;
& ya u pekil' indhlovu ya kiti nge zingambezi.
Indhlovu ya kiti ya za sicebeni.
Ilanguz' esangweni kwa Dukuzi
A ya ngama

14-1-1923
Per Mtshayankomo ka magabwana - 14.1.22. 59/28/15-18
^{not included in Zulu Reader}
wa u 'Kwale no mlozi! - as expressing conviction that
Tshingana, in regard to Zulu affairs, was very well informed indeed

^{not included in Zulu Reader}
ukufahlwa kwa zikalali za makosi -
iNtaba ka Ndaba, lapa ku lahlwa izikalali za makosi a
kwa Zulu. Ya i pambi kwe nsiwa ka kwa Ndbamba; lapa
kwa ku butwe kon' indhlovu. Izikalali zi lahlw' ehlolini,
zi bekw' kona, zi ze zi bolele kona. Kwa ku nga zingelwa
kona, ku ngake muntu, kwake yen' utshingana, yedwa
nje. Izinto zo munt' o file ka zi lahlwa kuye, zi lahlwa
kwenye indawo. Ku nga Tsheni, ke be lona ku batshelwa
njalo, ku ngatshe. utsheni be bone, bu wohloke, ngo
nyaka weabili so bu hlama. Njaloke magaka yonke. Be
se ku hlum' izihlahlake - ku nga pulwa. Kutewa
iNtaba yezikalali [Inyamazane e balekela kona, i zi
sindile, ne zinja zi ga ato kona zi yi bambile, zi yidhle
nje zi buye zi yi gade. Ku lahlwa izikalali zo dwa eNta.
* See KLANGAKULA. 109/66

From p 10.

umkosi, kwa Zulwa, ku sabus' upande.
umkosi u puma ku Sasa kwa Nodwengu.

Ngoko kula kwa inkosi amane ~~amane~~ a se hlakazeka
 amobut' ama kulu, a se land' izimpahla, amatshoba,
 nezihlangu. Se ku yo sez' amatshoba, ~~se~~ ekandwa,
 a lunje, a be mahle. So ku ~~se~~ ^{CUT} kay' amatshoba,
 ku kand' izihlangu. Isi ze y'etwase' kerizanya, i
^{BECOME FULL} dilinjane. Kuti lap' i si dilinjane, se ku sika a
^{ha} se kudeni bonke, njeng' abakwa Nshladore na
^{ba kwa Mapeta} be beza ^{lee} vanule, namantomba
 zana a seza e twal' izihlanga z'amatshoba,
 o ku zote ukub' udhlal' se be wa ^{be} buyisel' ezi-
 hlantlheni. Ngoba a ya ba ^{be} bulala lap' ezi-
 tangeni, a ya ba ^{RIP SHAVE} pucula. Se be fiki' ekaza ^{na} nawo
^{a se} seduze na kwa Nodwengu, ^{HANG UP} ezimhlani,
 smekandri' a kubo, ^{na} se panzeka, ^{na} nq' mlil'
 a u sez' ukub' asw' endatini, ku nga ngeni muntw.
^{Si size} ne ^{ne} Nqweqwe, no Drukuzi, no Nobamba
^{ba} za uza ^{na} zihlangana ^{na} umizo, beze nje mzi. Se
 ku mhlolpe, kute ^{na} wu! Donak' eba fika kuzal'
 enkosini. Se ku fiki' uk' izikazi, n' apetshiza kwe
 mfoloz' emnyama. Se kuz' u mfempe, no Hame se
 beza be vanule, beza be belele. Se kuz' abe
 Qulusi - abe kude njalo. Na ba sek' u Buseni
 (umuzi ka mpande), no Mbebebe. So kuz'
 amatshoba ezansi, eza no Sankela ka Malanda. ⁵⁵
 Se be fika u sumi, so ku gwele. Ka ka fiki'

ndaba k'wombe, no Zwanpendaba, abalawaz' Sangge,
 Fulwana, Mlambofwenza, omdumezulu (kwa
 Mbonambi). La makanda a se duze kwa Nodwengu.
 A fika se ku gwele kwa Nodwengu, se kute ngata
 nje pakati. Se be ngena nganzila ke, be vanule.
 Se be nyukho, be y'inhla lapaza, ku yi inkosi lap'
 ikona. I si kamba ke inkosi. ^{na} Iti: Nobozani
 lapaza! Se ku ngen' ^{OPENING} isikala. Se ku ngena
 uNdabakawombe, se beza kay' inkos' uipela. Se
 ngen' abalawaz', so ku ngen' idanggu, no Zwanpendaba
 - kungen' amadal' odwamadoda, amhlope, a
 peto e zimhlop' izihlangu, ezi ngapatawa buto.
 Se ku ngen' uMlambofwenza, isi baz' isikala si
 ka Zulu. ⁵⁶ So kufazana ke uMdemezulu. So ku
 ngena utalwana no Cetshwaz'. A se pusw' a
 se buyiselwa ngemava onk' amebet' amnyama
~~se~~ izinzwa. Amhlope, a twal' indwa ^{ing' g' leni}
 a buyiselwa ngosent' ^{nga} kosini, iwon' a yi kakilap.
 Amnyama a buzela ngemava, a se dedel' utalwana.
 Eki se ku pinda ku ngen' e tuzi buto. Se ngapanda
 tina ihlobamkosi no Kanwempempe. U se yena ke
 amkosi, ke ngen' u Cetshwaz'. Ngoba kuma
 wonk' umuntu, kak' o hlala pansu. Iloku ke
 fiki' isizebe no Nobamba, no Drukuzi no
 Nqweqwe - abazal' isitende so kuma
 nje ba pume e busuku kubo ngoba ke kude.

Se ku ngen' uletsh njaloke, se ku ngen' Tulwana
 Sekuti Inma. Se ku suk' inkosi, mpande, engoleni
 wahl' engoleni, usephi: "Inma! Inma! Inma!
 Inma! ^{etsh' e sinas} ^{dancing} ngakwe sokudhla upet' indake
 Emnyama, (Esi ngen' yaziyo ukeba induku ^{notaba}
 yin - ^{STAFF OF KINGSHIP} isiniso sobukosi); nga ze buraele, i
 pet' isihlanga & zi bala linye nge zansi kwo
 ngabelo (se npati la bekwa, la ^{insured on} rugway - kanti
 i bala ne nkomo). Naboke ~~masipula no~~ Ndaba
 kawombe, rothulawayo, no sisebe, no Dukuzo,
 no Ngwegwe, no mberlebeke - amadala befa -
 a pet' zinkhlope, Da tuel' indwa bonke.

Inkosi yona ayi bonwa. Inkosi it: "Inma!" He
 se be mukela osekewayo no Masipula ^{nohodipe} zonk'
 ijikula lezi, e zim' nayo, se be ziti: "Ba ya m
 zonda! Ba zond' inkosi!" Se be hlabelela tapo. Se
 kwamukel' utalwanake, o sine kwa mhlope.
 Sekuti la mabut' amnyama se bephi: "Ba ya
 m zonda! Ba ya m zonda! Ba zond' utapso no
 mapaba. Amhlope ke at' zoma: "Inma! Inma!"
 Loku ke ukuti, akume yan' inkosi, ngob' mpande
 akh' kwake, okwea bene wabo; nabo abanewabo,
 okwea ba mpambili peti. Wank' amakosi
 iwona ^{ACTED} ^{PRACTICE} zidhlalo sawo.

Kaku pengwa labo olunge, se kwenzwa, kwenzwa,

Se ku zoti Mtambana, emva kwor ~~ambude~~, i bi ziti.
 a ku yekwe-ke. Izi ziti. a ku hlakazekwa kuyw'
 emakaza. Se be wa kumal' ametshoba, se be wa
 fak' ezihlandhlemi. Ku kom' abafesifazane a ba
 twelezo, a ba be let' ukudhla. Izintombi zi nga
 mabuto, zi ^{COLUMN} umzit' impela kuwo wonk' amakanda
 zi nga ngang' amabuto nje onke. Nabafaz' abel' ^{sh}
 Da zo dhla' umkew. Ke sal' a ba bek' izinkomo,
 nezungane, skaza, se ba sele ufabanyo.

Eminy' iminyi ba fa zo funyuzisa kuona kele
 izinkomo zi zotul' amasuni, zi lal' ama-
 suni, ngoba izintombi lezi a zi vumi, nazo
 zi tand' ukuzo bon' amabuto ne nkosi, ne
 zintsoziwa zabo. A zi tand' ukuts' havelwa
 ukuti nang' umkosi u dhla' wati wati.

Se ku zoti ke "Bihli!" ng' a sanjweni kwa
 Nodwengu, ngazo zonk' zundhla, kwa ku
 ba njaloke.

Imbonji enkul' yenkosi, nge langa lo mkosi,
 kazi bonji - i bang' ekuse ni, i kips' inkos'
 endhlini, namakarikaz' omkosi. Umagolwana
 yen' uzo kuma nase nkosini, ek' ~~na~~ ekubo
 kwa Nodwengu, ngepakati.

aselewa ku tate' eDhlokweni, lapa ku ngen' utshel'
 olwandle, lu landwo zinganya, uNando ka Sika kane,
 ka landwa futi amang' olwandhle. tatewa langa

lunge. Amanzi kana ~~na~~ aya bila, a eteke ku
be ku ya welwe lowomfula, kukiwe amanzi
a telwe, ku secaliswe. Kuwelwa amatifuta,
Mgezana, umlalazi, mkukuzi, no mhlatusa,
dubolog' emhlope. Dziinganya ka zi emzim
wa bantu nxa zi land' use lwa. Ka zi
bonwa zi ya pambili, na lapa zi ya pambili
zi pet' inyama vayo. A zi bonwa impela, ngoba
no yeng wetuk' e ze lamale, a ngez' atsho
ukute nzi bon' inyanga zi pet' use lwa.
Ba zo fika kessihlo' enkosi. A ba ngeni
nge sango le zimkomo na mabuto. Ua ngena
nphhla nge ntuba yen kosi. Se be zo kuye
sebenza (ukosi) se be zo yi lshwarinca
- i ei zoba no laka. A ku boni muntu ka
lapo. Si yoz e bone ngoba kutiwa ka zi
yo tezi zimkomo, ukute u selwa se lufikile.
Inkosi i si ngwambile. Se be yi ngwambile
ke a zi sa bonwa. A i sazi nase bandhla
lapo. A ku sa bika na ludaba. Inkosi
i tshwana nge nkunzi ya kungala, (ye ngetelo).
Kuyoti lapa se ku butam' upulu, ipi bamb'
i mhlondhlo, i pumk' kwa Nobamba, i bamb'
inkunzi emnyama - nayo e ya se zimweni,
a ya ziba - yazuwa ey' inkosi. Nxa
inkunzi i ba dabul' amantombi i sit' inkosi

ku mbonambi. Yelekelela se be yo vumba nge
pambili, se be yo nge. A yi letw' enge hlabiyo.
Dzimpendo zozo za ozi pana no senfulo
k nje - ameva. I ya qakatisa nje - ngiti izim
pendo lezi za zi ciywa ngapomvu.
I si twalewa ke inkunzi, i si yenyuka. So
ku hlatshe' irebo kutiwa:
Ha! Ob. ku! Hi. Hi.
Ha! Oo ho! We hezi ngezi, iya zhe
Se be kamba kaneane, senqati ka ba kambi,
se ngezi bemi nje. Se be yi pete nge zo zomb'
izito. A hlengise, I Dnyo ngeni swi. Esi
bazi senkosi laps' itshesela kona. Lapa
kungazi muntu kona. Se bezi be ka ke, se
be puma ke. Dziinganya se zi zi hlahel'
(inkosi), zi zi tshisa eziko. Se kuz a ukuna
ke ku citsh' iziko. So ku ip' pala ke
Abafana ka ba tali esibazeni mbla
kwa loko. Na taba a ba se be lele ngobwa
ngapambili, a be zimyanga, nge ba zi nengi
kuyoti ke nge lesitat' iluya inkosi i si zo
puma ukub' i yo giza i dahl' unite, ukub'
i si yo vunula. I zo yek' ukub' amnyamanyama
ngob' i shikaqwa, i potulewa yomb' unite
le. Inkosi si pizo landwa emabuto, a ku petwe
nduku. U ya puma lowo endhlini, uti wozo!

34
wozo la. Wozo lapo. Wozo. Wozo.
Inkosi i zo puma nge sanpo, lon' rli ngeni ten'
amabuto, work' uncuta, rezikomo. 'A
yuzwa lapo' i ya - gzo kona. Nati si yi
bya ajalo, si yoti si yo pumi rmasanfweni;
se ku landelwa yona, i si pume kuzalo.
Inkosi i pume na makosikazi, ~~ez~~ isijanga
sa makosi, a makanda onke, a nge sa
zaleyo, onkosi. Inkosi i pume na makosikazi
wodwa. ~~A yuzwa~~ A zazi lapo' unyizi e bakwi'
ankosini, e lukhaza ste cwe, ukub' i i
yo lahlwa pi. I puma nge, i pet' udelwa.
Ku sijun' yinyanga nalo nge pambeli
na ngumwa. Ku pume ^{ZONA} kuzalo
e sanfweni, yinyanga. ~~Si~~ lit' itanga
di puma, inkosikad' igezile, icinsele. I
panfel' untini, ku cinse yona kuzalo. A
delwa ku lahlwa ku nge kasi, li pumi'
itanga i si gwinile yona. I si sezile.
Zina se si si gza kamwa.

Se si buyel' ezindlini se si yo pek' ukh
dila. Se ku zote amabuto a tana ^{PANCE} ukuzubula
la a khezayo, agubule. Se beze buyel'
abantu laba. A ku seko gam' elinzi.
Inteto ma ku nge ku kehla ntombi ku
nge ku tanga bato, a work' unteto. Uma ku

35
kon' unteto, ni za ~~ex~~ ku yuzwa nge ye nyatelo. I
tstrazwa lapo amteto.
Nee ku kona unteto, kua kutiwa. A ku kehla'
ukuti! (ku zalewa nge zintombi).
Ku zote nge ye nyatelo kutiwa ~~is~~ i buto lo
kuti le zintombi li nge gundi. Kuti emkosini
onkulu kutiwa. A lekehle-ke li gan' i
buto e li ukuti, ^{SHD NOT CUT HERE} se ku za uti nge konye
ke, seku menyezhe' elinzi futi, nge kwe-
lama kwabo. nge ku landelana
~~Uma~~ Intombi se siyo sala lapo, inga kehli,
i zo ~~yo~~ yidhlwa ngamanye
Izintombi zi menyezhe' nge ye nyatelo. Se ku
zo ti ke ukuba zi menyezhe' tezo ntombi, ^{zi kehle} telo
buto (la ba lisa) a ti nalo ke ka ti sez' ukh-
funda, se li zo yeka nge yinweli, ukuba
se li zo menyezhe' nge nge. Abo be-
lawa del' i buto se le zinzizwa, nabo ke se
hezo zi yeka. Nazi izintombizabo se zi
kehlile. Intombi ikehle zede, i kale.
Iyazi ukuti a yizi kuhlile e zokeni
layo, i zo botshelwa la b' abakungayo. No
nina hary a kala, ba kal' emfuleni,
bo kahl' abantababo ukub' awasok'
abo nge kehli. Isikul' isililo. Se
bezi tata ba wle nago abanye. Kwa Zumba

nga loko ukusela. Okwabulali ezwe elokoko
ditshayakomo speaks

Tua si butwe u mpande, si u Nonzinana:
"ijindang' ezibonwa, etc. Sa ngen' emkosini' embetun
wa kotam' u mpande nge wesine. (Kutwa
inkosi i ya dunquzela - ku nqatshuwo ukuti
i ya fula - kant' isi file). uLetshwago ka
dhlalanga mkosi. Wa ye nge k'emi emkosini:
Kwona kala nga wo lowo inkosi ukuba
utuluwana a qweze tua. A wab' u sa
dhlala k' inkosi. Ka wa dhlalanga
lowo mkosi.

19.1.22 ^{into} for Zululand 59/28/36-46.
[mabeshla left ^{for Zululand} day before yesterday, i.e. 16.1.22]

Mtshayakomo speaks, ^{for Zululand}
amat amabunu a hamba nga mahashi' nsimuni ka Diyikana
ngamwa kwo Inkosi, kwa ku fik' amabunu, e
puma kubo, e zo hlol' u mpande. Wati ke u Diyikana
ka Hlangana ka Tshandu, wa se mambateni, a nina
Duna a fik' a teb' amahashi ekushleni kwake. Yati
inkosi a ku yo hlol' uletsh, yen' ake nga kona, a
ukuti, bala, amahashi a kudhiti ukudhla ku ka
Diyikana na? Uletshw. u se tum' izineke
zake u Deyane ka Nonageje no Gqibisambane, ka
Sebe hamba; reba tshona nge sikalapi ka Mabeshla

X Incorrect, see p. 68

Se be hlangana no Simu Kanaye, inkosana ka Diyikana.
Uletsh ke: "Wo! Nena ba keomkulu, a gqole" u ~~pet~~ pet
anabele ke ngaphandle. Uti: "Nanka nje, a be hamb'
e wapula". Se beti ke "Cake, si tunzwe inkosi,
Kuhle si pindle naw' emuva" Se be pindle naz'
emuva ke. Se be ya lea fika ku ya Diyikana.
U se be so ke emu simuni. Se be ya fika ke.
Se be fika be zi bekela. Hau! Kant' ke
a be nga wadhli; ^{PIECES} ~~gq~~ pule, a lalisa. apula
kwa ^{PIECES} zivunge, kwa zobeka kwa zobeka. [Ngob'
uletshe, ute: "A (no ~~fika~~ so za na dhlewego,
ni fike ni wangume!" Ukubika ke ukuti
amabunu amelele amahashi nsimuni yo
~~no~~ unnumzana, a dhla, a gqole" Kant' gal
a fike a ~~tiye~~ tiyeke ukuba ku biywe, ku
biywe nge mahlabela, ke vinyelel' izinkomo
ukuba zi nga ngeni. Insimuni qeine nge se-
nyeleni. A hamba ke kusihlwa nge ngeji,
e nga boni. A hamba nge pandhle kwo tango.
A se z' a ya fike lapaku qeine kona. E se
fik' e nge yi ngena pakati, lap' i vume/kakulu
a yi ~~ngena~~ ngemula pakati, e bang' sudhlekani.
A wadhli mabele, ba wa sibebe, ba ye hamba.
Amabel' a se vutwe, a somile. [U se kala ke
unfazi, e se ya u bika ku unnumzana, etc.
Hau! Au! I pelil' insimuni nge, ngamasand']

⁴¹inkosi. "A butwa" Uti: "a vanwe lana apulwe,
 a bkelelewe, aprag' adliw' amapundane,
 na zingoni, amarobe." U se tumelaku Mpande.
 Uti ke u Mpande: "Ngi zo fike ngi ba tshela,
 loku ba yeza, ba zo fika nge le nyang' & zo
 kwe twasa. Ni m tshel' u Dzikana ukuti
~~the~~ ^{ayi} vulew' i botshozwe indhlela, ngob'
 a zo buye ngayo fut' indhlela. U m tshela ukuti
 induna ya mabunu itshil' ukute ba hamf.
 emsineni, ~~ing~~ ^{ing} usim' i nge vanwe, i na
 mabele? De se be hlonile, laba ba kwo
 Dzikana, ama mbata, be te impi." Se kuya
 vulewa ke, kwenzwa ^{passage} imrube, ngenjo cingo
 nje. Kufye kufye pumel' ezansi. A se fika
 bala, a se hambela nje. U se fike' u Mpande
 u se wa tshela ke. U seti a tshelwe i tshama,
 ukute bona lepa, ba bulal' amabele ka
 Dzikana. ^{ALARM} [Kwa sisibele impela, kwa labele
 yuntabeni, ukuba ku' zatshelwe won' ama
 bunu, ngob' a dabula idanga li tshona. A
 seti ke ypo ku buye kwawo, a se ypo ke ku
 Cetsh, & ya u tshwileza, u letsh. u se ba niki'
 u Dzikane, ati: "Dhlula pambiti, ukute
 'nanka, a yeza. Ku D nge biko abantu, ku be
 u Dzikana yedwa, a zo tshwileza." A se
 fike' u mpande' u yazi. A se kips' mubos & impi impi

⁴²
 a se yi niki' o coe/ si fazane, lo/ waze kala, U se
 wa hlabisa k' u Dzikana, a ba niki' inkomo,
 U inkabi. A se bonfa ke. ~~ate~~ A seti ama bunu
 'Si ya yi bongq, si ya u' bonfa ku Cetsh. o tumel'
 u Dzikane, ngoba si ngez' ukuya, se saba,
 si bon' ukute u Dzikana, u zo fike' a tshu-
 tele, alwe nate. Naso ke isidumo & sa vula
 rmoa kuka mtonga, ^{destroying} ibulawa i letsh, ngob'
 u Mpande' ste "inkos' ise matotene." (80)

[Doers, about this time, used to make many visits about
 this period to Mpande, & they came in fairly strong force,
 for they were afraid Cetshwayo would put Mpande to
 death and perhaps involve the whole country in
 warfare.]

u Mtanjana u bulal' u sibaba nge sibama ^{mkh} ku zingel' ingina.

Kwa ka mengwi ^{OVERGROWN} ingin' enkulu, i mengelw' i mhlatho,
 & Mandawe, ^{ya ye mnywe u letshwe' & se nge' mntwana.} kwa kwentile lapa. u Mtanjana ka Kayja
 wa kwa sikakane, [kwa Gazi kwa Mpungozi] wa
^{amakozi} bon' i tshela' & nyakaza, & fukuza. U se funisele
 nge sibama, & i kumbe imbabala. Ngoba, pelo,
^{BUCK GRACE} zo zidava lapa, nanam hange. U se dabula ke.
 U se ywa nge mkonto ukute 'sa ka' u ukucitela
 ne rawo. U se buy' ate u kotama u kufonye,
 a funyanis' u muntu ^{ka' afa} & nge be kile, se ke te
 nya, e se fe nge. U se lat' u mkonto, & pelt u
 (80)

44
Le ndhlondehlō^{ka} yāze ya bula wa aintwano,
a dabulanazi, wazi tshaza nge sebami,
ezim lomo mbili, ku za hlohlw'uhlwazi.
Nayepwazi tshaza ngoba sazi hlohlw'uhlwazi,
lol'o lukulu, wazi ngum' ikanda, i si
zed' ~~ing~~ izinkabi ze nkomo ^{VOHITE CATTLE} (Nyanikazipumali) 82
Ngoba ya bonaka la nqa loka, kwa bonw'
izinkomo zi dindilizile (on its back). Iya khunjwa,
seku funyaniswa ehlul' e li ye la pumel
skanda, lazi la pumel' esthobeni. Se zi susonke
inkomo, se zisiwa esihlahla pezulu, inkompa
u se hamba ke udambulamanzi ne zinja
zake, e zinjela. Se zi yizwa ke nfo ku
nuka, ngob' i nukisi' ofkwa nsimba no kwo
selwa. Se zi ya xi pikisen' izinja. Kanti nans'
i se mtini pezulu, emngaweni, esihlahlweni
zofungawe. U seti: "Hau! I'butisile, i tula,
ite du, ilok' itrak i zi tshakel' amate nje.
I ^{ya} zi buka nje." I si fun' ukoshla, Izinja
se zi xweb'umoti. Ngoku samuka kwake
nge sing' isihlahla, ~~isigga~~ u zamuke'
eduze. Ya i si yehla. Ite i sati ukwehla, sa
se zi si pumile, sati "Kaā!" Wazi tshaza
wazi ngum' impela. Kute seku pika amapisi
amanzi ne sibombe, i si zi ngwaba pansa.

75
I si tvalwa, i ya kon' emeh labatun. I se ya
u tshiswa izunganga; se zi yi roz' isihlunga.
Nanso into e ya i hlupa.
Kwa buye kwa vel' nge & sikwe bezi,
kwo Mnyamana ⁸³ ~~Lezo ke, i vel' ezifeni.~~ ^{ndhlondehlō-ka. GRASSY POTS}
ngab' ukuba kuya fulw' ~~st~~ umbil' nfo
ku ngen' ukwinkle. U seti: "uletah: Doyoka
lena i vela' eeleni ~~kwo mazi~~ kwo mazi we
nkosi kwa gqikazi. U seti uletch: Kazi
gatshelwe lap' ifana kona. Se bezi bonaka
a/batka Mnyamana ukute, i ngen' emqal:
aveni, e sik' ~~teni~~, e pesaba mhlope so ku
menywa. ingama ke e mbebeberben na kwa
gqikazi, na se kubaseni. 84 I si y menywa
kwo Mnyamana e Nukazi. U seti: u
Mnyamana e ku' gatshelwe izulu ukuba
li balele, liti ^{ho!} ~~ho!~~ Ngoba ma li sibekela,
i tshak' amate, ku nqabe/ku satsha. Wo!
Se li ya balele da ke. So ku tsoole utshami
Se be bu beku. ekufeniem kwa sikota.
Kanti ke yalukile, ka yko. Nans'
sntabeni, suhla kwo lap' ifala kona!
I si yehla-ke ukub' i bonabantu nezinja.
I si guz' umoya, yati vu! Ya i sizile,
i nengwa izinja. I zi bona i se sekudila
mi. So ku ^{HISS} kaza. Ya ^{ze ya} ~~zi~~ pans' emlilweni, i roba

41-
 izinja. Iritshay' enye, isi ~~luy~~ fa. Inyoka
 yisi ^{si} ponsek' emlilweni. Ya i si ngeni ^{empodini}
 I si gum' amehlo. Se shu / ba lubambalala ^{LYING STRETCHED OUT}
~~ku~~ So kutscha lapa, boku fulwa ke. Ieso
 rikota da si nqa satshi, ngob' indhlonkhlo
 y lezo i ngaba naso. Na namhlanje
 ka sitshi si gu! i sikota, lapa ku kon'
 umamba, si ya sala.

Nazo izici e zazi vela, [enji zaziyo,]
 e zona ku bantu be ukosi.

... (P. nuso - dthe) >>

Mkungu ka Mpande

per Mtshayankomo ka Magolwana.

u Sipuzo ka Ndaba!
 uCapasa ^{taka} o lu fway' amadoda; uCapatsha
 iNungu e masaka; ^(v. Bryant, under Capasha)
 uBaq' o lu se magonggo pezulu. ^{g. zaka Bryant}
 uMatanga dabul' uthekela.
 uNkomo zi balekelwa u ^{Gamundana} Gannundana, e zelwa uTongo;
 O balekelwa uBaza, e zelwa uKongo;
 Wa balekelwa u ~~A~~ uSirazo, e zelwa uKongo,
 wa balekelwa uTondoloji, e zelwa uNhlaka,
 wa balekelwa uNtuzwa, e zelwa uNhlaka,
 wa balekelwa uSeketwazo, e zelwa uNhlaka,
 wa balekelwa uNshingwazo, e zelwa uMarole.
 = wa kwaKoga   e kwa uNhlalose

47
 wa balekelwa uMasipalo, e zelwa uMamba
 wa balekelwa uSitshalaza, "
 Andulea, a be

Inunqa e masaka,
 Dulatela ba klab' uzulu.
 u Sipuzo ka Ndaba, ka ngakanani,
 ka ngakanani
 Napsenhlanvini ^{ye} ~~ka~~ ^{am}konto a nqa hlala.

ukupamputi's inkosi (cf. Bryant).

59/28/47-54.

90.1.22
 ukudnakala kuze zintombi, zi menyezwe ukuti ka
 zi kehle zi gan' iNdhlonkhlo. (85)

Kwati ukuba inkos' (uletshwazo) i teng' iNdhlonkhlo
 izintombi, zati: "u ke ka lu tingan' entanyeni. Kutshe
 ibato lezintombi, iNgeuzee, e zelama' isitumana,
 e se gan' utulwana, ziti: "ngahle ukuba ku teng'
 uDhloko no Dududu, no Mxapo [zibebu] dikhai
 yati. Ni yo sana bona labo-ke, zala-ke zora,
 zati a zi ku kehla, ngoba ziti ngakhele ku teng'
 uDhloko, no Dududu no Mxapo, betsho ngoba be
 ba ningi. Wala' uletshwazo, wati a zi sane gan'
 iNdhlonkhlo, nab' utulwane, ngob' isitumana einge
 Sa gund' izinhloko, zi hlalal' uDhloko no
 Dududu no Mxapo. Izi ya isitumana sa gunda sa yo lal'.

MARKSHEET

Handwritten notes at the top center of the page.

42 empuleni, nasentabeni, abanye ba wela. Abanye
bali amafobel' eburdeni, nas' eMkhondla, ukule
ukuba bali utukela a lutshe, ba wela. (87)

So ku pakwa' ukhambememeri ne Ngobamakosi,
se kuba ~~is~~ isthingu laba, (amatshishi) -
amabat' amatatw. Si pakwa, tina Ngobamakosi,
sez' amaCubeni, na kwa Mgwaza, na kwa
Ntuli (kupapet' ulodite). Si zi bulala ketina,
ngoba sa zi bulal' impela; sa zi bulalela kon'
ekaya ko yise. Tina Ngobamakosi sa si amaviyo a
itshumi; a na ma viy' amabili. Sa bulal' amatshum
a natal' ezintombi a ne ntomb' e yodwa. Si zi funyanisa
zi catshoko yise, zinye zi na madod' emahladini.
Se zi konjiswa oyise, beti: "A ke ni gond' eMkhondla
na seburdeni nas' eKombi (la li se nge li ka Godide
ng' lezo nkoti). Si zi funyanisa ku tat' ukusa
si zala nge ka furungu, n' fowabo ka Sigananda.
Si yo zi funyanisa, e zi isitupa, zi ka furungu. Si
funyanis' e zi ka Matambo, uyis' omuncane ka
Sigananda, si funyanis' ezi ka Mbango. ka ma-
tokolo, wa se malubeni; si funyanis' e zi ka
Lubiyela, wa kwa Sikakane (si funyanis'
ezintombi ezintatu lase); ezi ka Mbango zi
isikhany, ezi ka furungu ezi isikhany, ezi
ka Matambo ezi isitupa ezi funyanis' ezi
ka Jakuzi, uyis' omuncane ka Sigananda futi,

49 zi ntatu; si funyanis' ezi ka mapanda, umfowab'
uJakuzi, kana emalubeni. Si pakaleve kon' emalub-
eni. Si funyanis' e zi ka infelafuti ka Sifeko,
wa kwa Ngeobo; si funyanis' ezimbili lase, se
z' ezi isitupa, se zi ngen' ebusuk' ama-
deni; ne zi ka matambo za ng' amuk' ezi
isitupa futi; z' ezi gan' kwa Ntuli, na kwa
Mgwaza. Si funyanis' ezi ka Faku ka Pok-
wana, uyis' omuncane ka Sigananda futi; si funyanis'
ezine lase.

Si funyanisa lezi, ezi zi bulala. Ka
si zi isitupa; si zi dubela nge sibamu. Sa si
ngaba swazi. Sati ezi swahla' nge sibamu,
swahla' nge sibamu. A ~~umkonto~~ umkonto ca;
umkonto yati: "Ni nga ba swazi nge umkonto, ba
yafu' kuluma"; ba zo landa lase ku ngen'
umkonto, bati: "Maze, babo!" ~~be landa~~
ng' umkonto, e mpompoza, e ganganisa, e loyisa
ng' mlomo.

Si ~~ya~~ yafika lase kwa Detuka, si funyanis'
se zi gane zonk' ebusuk'. Ezi se maCubeni
sa zi bulala lase linze. Ezi ka Detuka sa
zi se e biti; sa funyanisa kute nge ngaba
bezwe ku menyeywa, kutiwa: "Ngane! ba
se be seum' ebusuk', se behambe bezi
hlom' eburaden' a madala. Ngoba bezizwe
COMPROMISE SELF

umlonso wentse; wo kuti. "ni nga yi funyanisa
yi gan' izinsizwa, ni zi bulale; ⁿⁱ bulal' izinsizwa
nazo. Nxa zi gan' ~~am~~ emadoden' amadala,
ni nga yi ke." O! bulake, ba gan' emadod' amadala
le funyanis' ko Godide, se zi hamb' usuku,
za gan' amadod' amadala fute. Ngoba izwi
li ka Cetshwayo, lali: "A zo gena ku s'isi-
funda sa kona." Kwo ~~z~~ Godide, zi gan'
amadod' sifundeni sa kubo, na ba kwa Detika
ba benze njalo.

Yity' inkosi: "E ni ya u'hlanguana naz' intombi,
i hamba ne nsizwa, ni yi bulalele kona
lap' endhlehleni, ni yi ngunise kabil' ^{LAY ACROSS}
enhlanguaneni, ye zindhlehlela, ^{ne nsizwa}
ne nsizwa & hamba nayo, ni
ba bulalele bobabiti. Bati ba nfa ke bobalili,
se se ni ba lalisa, ni ba hlanguanisa nge
zisibobaliti, ikona kuya ubon' izintombi
ezunge ne zinsizwa. Bala ke senze njalo.
Zi bantatu & bulawa ka njalo, ^{zi ba mbili}
ba bangangisa ne nsizwa. O kwoon' izwe
iloko. Wity' utamu: "Zni ben' & ni yenza?
umfawethu, wa bulal' izwe! Zi za ukufa. Kwa
ke kwenzwa, loku na? utshaka no Dugana
bake ba kwenzwa na? A ba bonanga be kwenzwa.
Se be zi komb' abathwa Dladhlo, ba kwo
mwanjethwa, bati: "Naziya & zunge & komba, & zi

izihlanu, se zikhaki amagobela. Yati i sikaki' ihlati,
Kanti kade bigile; se be wot' umzingati, beti ba
wlelaku Ngoya ka pedaba, & msinga. (89)

So ku bonakala ukuti bige nje, wa ba
tat' umfula, ~~wa ba~~ umzingati, wa ba fons'
otukela, iloku bendawonye na badod' abo,
izintombi zi isihlanu, amadod' ahlanguaneni
se kuti lab' a ba seludeni ke, ko Mbugo, se
zi funyanisa zige. "Naziya kwa mshlaloze,
kwo Seketwayo!" Amadod' a zo a se catshile,
so ku hamb' izintombi zodwa, & zine.

O! seku ukubuya kwetu k' Ngobanekosi.
Ngokufika kwetu ku Cetsh, uti: "Zip'
izintombi na? Sapa ni funyanise izintombi
na?" Sati: "Wo! Nkosi, ka si funyanisanga
nkomo; izi a kwakhiwe nfa zibaya, ku nil'
utshani nje". Se ku pela ke
ukandempemvu ne ^{Stanger} Sangge ba tshone
le ko muzamana, na kwo Macipula, na
kwo Hamu, na kwo Nshungwayo, na kwo
Mapulwana, na kwo Inkangile - yake
ndawonye bez' ^{miz' (191)} tona Bonake okandempemvu
ne ^{Stanger} Sangge ba zotula izintombi, ne izintombi
ba ze ba zi tshiz' izintombeni. Bona ba hamb'
izinyang' & zisihlanu. Kwa ze kwatiwa a
kwelelelele tina zizwe li kulu. Izifunda zi

52 kulu, a ba zi seddi. Naze bo buya; sa hlanguana
nabo. Se buyiwo' emkosi^{ke} lapo. Sa hlanguana
nabo kwo Dzikana wa sama mbaten, se be
buya. Se sendu ka nabo, si ba jubis'
izinkomo, nezintombi. Se be zi gub' iziny'
izintombi, se behulekile, amatsheuni a zi
situpa. It' inkosi-ki: Ngonile ukuba nfijs'
ukandempemvu nfa kubo, lapa ba kungya
kubo ngakona, bapa be baningi ngakona.
Jutihe ukandempemvu. Da! Nhozi! Senziwe u sitshabeza
na mas no naboko (o tu kandempemvu), no
sitambika masipula, a ba zi bulelezo. Se
beza geena ke. Izit' inkosi: Oh! Kazi, nji
ya bonfaki ku baba lowo (u sitshabeza). U
se m nik' izinkab' izimbili, zya ubonfa.
Kwathi kwe li ka zibeh' izwe, wa zi janisa;
U zi janis' elndhondhweni, yon' e zi yalayo,
naku tulwana. Ka za bulawa kwe lake.
Na kwe li ka seketwazo, za zi ngoko. Na
kwo Dzikana za sana, na lapa. Na kwo
mbuzo za sana; na kwo Faku ka jiningo,
kwo Ntombela za sana, na kwo Jukwazi ka
manjaja zwana; na za sana kulo lonke lelo. 93
Na kwo Hamu ba sana, kwo matshauka
Mondise, eludeni, za sana. 94 Na kwo mshilaka
ka Sonomo, wa kwo Langa, za sana. za sana, na

53 kwe ziny' izifunda. Izwane e lonayo, e
la se malubeni; lika zokufa, se ku pet' indodana
e se kona. Kwatshe' izintombi za kwake, zina
zon' izwe ngempela. Lonke leli e li solit
pel' etshowe, za sana zonke lezo, iloku ku
duke kwo mavum^{en}swana, na kwo kwo Nonzama,
na kwo Hashi; na kwo Gaozi; na kwo Bizela.
Izwane e lonayo, e li ka Manyamana ne
li ka Masipula, ne li ka Ntshingwayo, ne li ka
Mugandi, ne li ka Maplwana, ne li ka
Mkanyile. Kwa ukupela ka. Kwa, uduwo
le e sonayo; inkosi ya ze ya mbili i nfa
Dhlali, ziti "ne u ku be hlanguani solangeni"
ukuba ku nfa tunganga uDhlalo, no Dududu,
no mscapo.
Izintombi e za zala kupala ukwala, e za
semalubeni. E za ngum' izinkhoko e za
kwo Manyamana, e za kwo Masipula, na
kwo Mugandi; se ku hamba ku sed' izwe,
kwa loko. Ku bulawe za mbili ku baba;
zi funyaneswa zi canetku bafana ka ba ka
Ntshingwayo ka marole. Za ze za bulawela
kwa.
No Tijane so lusnye njalo; ku gund'
izinkhoko. Lu g' zale ku telenje. Sekuti bafika,
se zi gunda; se ziga na madoda. Ne Neome, no

Inyonyozi no Tukela, i si tshela letimfola leku
 rebusika. Upe/zo bika ke u sekateway, ka
 Nhlaka, wa kua mdhlalox - Uti: "Ini lena
 na? Inkosi i y'zi ukute izwe se li citekile
 na? Sefu baleke nezin'komo zetu abafana
 na? 'A si seku tola luto^{re}?" Dit: inkosi: "Ca!
 zi ya u buza." A yabe i sa paka buto ke. Yati
 a ku yo kwandhlulwa (^{roll up} # ukudhl' izin'komo^{loko ke}
 & zi selayo; nyoba na ns' indos' i pun' skaza,
 ya tat' intombi, yeg' shusutke). Seku bonakala
 ukute izinkomo lezo ziphilewa kwo ntonbi,
 na kwo soka, ukwandhla ke loko, o kudala
 ukwandhula. Umuntu a nge wala, ku ya
 kwandhlulwa. Nxa & nge na nkomo, umuzi
 u nge si wake, seku zo kutiwa nami a nge
 ket' ezami, ya kwetu; nobani a ket' & za kwabo,
 se zi sala ke, & zi salayo, se zi tatewa ke,
 zi hamba. Onge no nkomo, ku tatew'
 igepa lo ku lina.

21. 122
 amuzi wa nkosi o wa uyo kwak' amabunwini,
 enhla rNgcaka, ngapetsheya kwo Pongolo, ne m'kondo.

Kwati inkosi yati a ku yo kwakiv' umuzi wayo
 parze kwe Ngwempisi, edwarini, lapa ku qeina kon'
 isikonkwane sa babulusi. Kwati lapa u sakiv'

59/28/54-63.
 among the parts.

amadhlalanga, kua seku fik' amabuna & itshami,
 & ne mabun' amebili. Ate "Ini lena na?" zati izinduna
 uSikobobo, wa sabadulusini; & ku zo kwakiv' itanga
 lezin'komo ze nkosi. "Ate amabuna." B! a nge celi
 na? Wati uSikobobo: "u zo celi, eyence ini le ndawo
 na? loka e ka Cetshwayo na?" Ate amabuna: "a li
 ka Cetshwayo bel' izwe, ka li nikwa ampande." Wati
 uSikobobo, nezin'komo ezinge: "bel' izwe iloku la
 dabuka ke nge la kua zulu; a li bonanga lalwe
 amabuna. Ate ke amabuna: "Wo! si yaufika
 kusasa." Wati uSikobobo: "Ni yoba ni yimpi, & ni
 ngeza. Ni yoba ni ngezi igazi." Ate wona: "Ca! # a
 pi impi; si ze u fuz' amuzi lo, si wa puse.
 Uti uSikobobo: "Ni yoba ni yimpi, & ni ngeza wu
 cita." [Wati ke! kua lalwa-ke kwaphlatshu' izin-
 komo nge. Ku yasa kut' dwo, a ye pelet' izinkalo
 zonk' amabuna, & hamb' & gibeke, & hlomil' impela.
 Ba be ya liganise uku gwal' izinkalo, be gwele
 nab' izinkalo zonk' ababulusi. A ba yi bon'
 unye ya babulusi, ya seBadeni, o yi kala &
 li ka hamba pambili; & li hamba no wfo ka
 Siyikana, u sedhlega induna yabo. A yi boni
 nge, i pitela, ka yi basile. I fike kusihlewa,
 a ya basa yona, ya fika ya tula nge, ya sepela.
 Kwati ke le ya babulusi, & petwe uSikobobo,
 ya basa, kwati lap' amabuna & liganisa lap'

IKROBT

FIPES

ama^{xiob}'a kaula kona, ama sengati a nga ba linga
 nisela, a ba bujisele nga nxeanze. Asati ub' a hujane
 ati du-ke, se ku dhlal' induna i ya ubuza ukuti
 "ni yaka na?" Bati "Se sakile!" "Kanti ni
 hlab' ezetu ijinkomo na?" Bati "Ni zi bona
 ngani ukuti ezene, loku ngeze nkosi na?" "Lu
 boneni pel' upawu lwenu nombala wenu
 Bati ba! a si wu boni. [Se u yayi bizake u
 sikobobo, u seti "A yi hlome, ize kuye?" I si
 hloma, i njenga se mgunqundhloou nje, na
 semngeni na se Pasioe, i ged' izwe lonke iya. (99)
 I ya se badeni i sa tule bela, i sa zapel' o
 ku ya u vela. I tub' emfuleni. I si ya condela
 le ya badulusi. U set' u sikobobo "A yake." A
 set' amadunta a kusukwakiwa. u sikobobo
 a ati a kwakiwe, ku sitshulu' utshani, ku
 fulelwe won' amadhlampala. Ati wona si za
 ku wu fuzza zi wu tshise. Uti ke u sikobobo
 ni yoba ni zat' yive ke. Uletshwayo kaloi
 nani. U zo kwaki' umuzi wake wezinkomozake
 U ya fulelaka, u ya fulelaka. A sezak' ama
 Nunu. Isiz' iz' iz' iya, i fik' una. Ati u si-
 kobobo, "Ni hlomile mi na, loku tina, a si
 hlomile na? Ingani u Cetch: uyena e hlange
 nani na?" Bati "Ca! a si hlange naye, oyise
 a ba bulala tina." Bati a ku ketekane amadoda

azalw' emgunqundhloou, Kwatiwa a bako, a
 ba ka Cetch. bodwa. A ba ka mpande a bako.
 (Se ku gamuka ama Swazi, ngoba kwakiwa
 nje, kwakiwa na ma Swazi, Kwenci kene na wo
 ama Swazi. Kuti ukuba ku gamuk' ama Swazi, u
 ya buza u sikobobo, uti "Dni leyana na?" Ati
 wona "Eya kuni? Ingani ni hlange nama Swazi
 na?" A gamuka nawo, a ged' izwe, a hamba
 pansu. Bati u sikobobo a tumele a yo buza
 ukuti ~~isi~~ iye iye lempi na? Ati "Iti,
 si ngaba ka mswazi ka Sobuza. Sizwa kutiwa
 ku kon' inkosi, uletshwayo. Bati "B! Izinkomo
 zipi e ni za ~~u~~ m hlabisa zona na?" Bati
 Si bon' impi ya mahashi, e hamba e busuku
 kwaze kwa sa. Si zo hlola yona, loku
 uletsh. wa si nika, wati ka si yi beke le
 ndawo, e ye zinkomo zake. Laba ba za vjoni
 lapa? Loku u sikobobo u si tshelile ya le nyang'
 ifilezo, sti ku za za ukwakiw' itanga benkai
 le zinkomo e zi lala kona? Zitit ke ijinduna
 wo. Hlalani kona lapa ke. A hlomile. Ati
 a za u fuz' umuzi, a wu tshise". Ati ama
 Swazi a soze a wu fuzze a wutshise.
 Izwe le nkosi belu. Salusela kona ijinkomo
 ze nkosi, ze se badeni. Kahlake kuz' ijinduna
 Se zi yez' ijinduna ze ma Swazi e zi awatshani

LEAN 46/55

58 a mabili, a na bantu obashizangalombil. Wo!
Se beya fika ke, kon'empini. Ati ke amadunna,
Ni zo kwenzani, ku ~~l'ipote~~ lapa na? Zitike
zon'ezinduna "Si beya ~~uto~~ ukuti ni zo kwenzani
lapa ezweni li ka Cetshe, loku naz'izukomo
za sebadeni zikhla kona na? Bati, amadunna,
"A zi suke zi hambé." Ati ke amaSwazi "Ini z
ni zo kulwa. Ni gale nini ukuya ku le ordawa
na?" A se ya reka njalo, ntamba ati "Si
ya u fika ntambama." [Se ku zum'isibama
ke kuer yakiti, ba tshay'igira. A se penduk'
amadunna z kase bakomba nje zibama, usi
kobobo a se pakamis'igira, z li ngyakazisa
perulu, z bakombisa. Nje ku suka kwabo
se ku zumuk'ibade na maSwazi. Se be
zumuka, ba beya ba beyel' emuva, a zema
njalo k'amadunna. Aseti kanti ke
kon'iny'impisi na? Enge peru kwa kona
na? Kanti ziphakati!" A se bey'awany'ama
dunna, a nje madoda. Ati Hou' sikobobo u
fihl'impisi, kanti inkulu na? Uti uti
Ngi yi fihle, kanti zlene bel'izwana?
Wo, a se kukula ke Uti uti. Ni njezi,
ni yoba ni ya ingal'uletsh. Bati
ke lo mezi owakiwa ye ibizo lawo na Uti
u sikobobo: ku kwa iNhlabezitebula. (TOT)
ngoba kwakuba ngam indlela

59
A se hamb'impela ke. Seku hlatshw'izukomo,
So se ku fulelwanje amadhlangala so ku buyisw'
izukomo. Se ku yo gau lw' amahlahl' oDngob.
U su wakwiwa nje, upela. Se Dimp'ya hlatsh'
inyanga, yaka. Ya i si ze ya kukula ke. Aba
be ba seza amadunna, nje kutshe kwabo.
Kwa ponsella kwa yumpi mhla lo ko
Mhlangana kwa kwa utulewan' emabedhlana.
Ukuba ka ku ka Tulewana emabedhlana,
(Lapa be tungelwe kona impande), besuka
kue leziGodo, emakozini, emkumbane.
Kwa kum' uMbonambi, ne Nohluyengwe, amabut
amabili, a kona ku Tulewan' ekaya, ba yo potsh'
ukudhla emadhlwini, emantjeni wo mhlangana.
Ba ya fika lapa se be fanyaniso' impisi. It'impisi:
"Anazi ini ukuti tina si zizgora? Da sala ku
mbuyazi na? Ni ngeze na ku potsh' okwet'
ukudhla - igazi. Se be fihl'indeku kona
lapa no mkonto, ngoba hite li fik' ibuto se
li potsh' anzolo baneni, li bopa. Se li bopa
umliko kon' ranganweni; se li tuteul' amazi;
Au! Impandi! ka babbe ba sa gula, ukuba
buzo. Ngoba izizgora zakuleema kuzala,
Bati: "Awanga! Masan' ukwenze nje kiti!
Ni pang' ukudhla ni pang' ukwet' a si bakini,
ke li balle, ke u indlela inkulu, indlela ka zibiz' kwatsh' impela, kwatsh'
ga!"

60 'A fa ku naka konke loko. Bati nje: "Rotsha, wetu." "Rotsha nyoni?" "A ruwayele wetu!" "Si ya m'az' uyihlo: ^{zapt} Bati: "Kqini si boni ini ukuti si zinsizw' ezinge? Si ngowenu na? Bati, ^{scotto} mborambi: "Si intanga yenu ini loka oku libelq' amas' ezinkonzana na?" "Kwe-ming, ^{carpenter} ming' ambili kanti ku hlatshwe. Sekuti apha indhlayengwe, se be ~~ba~~ rotsha le rotsha, se be bona ukuti ku hlatshwe ku le mig' embili. ^{scotto} Da bon' inyam' iphele. "A yi ka wutwa; i sa fakw' eziko. Bati ukuba babone ku telek' ibuto, leti yala, ba yek' ukubasel' inyama. Se be ye ba boni mufa ukuti: "Esi buyem' ^{scotto} lapaya ku kongeni?" Da bona iloku ku tshazw' izinyama. Da calang' ukuti ku kon' utshwala. Se befti: "Ha! Kanti ku pekwe' inyama! Rotsha. Rotsha bo!" Npo ku qepulwaa kuwabo, au! zi ya pumi izinsizw' indhlini. Zi ya puma ^{scotto} izinsizw' ezine, lapa ku hlatshwe kona; hapuma be pet' unkontu nafumarawa; be pelete, lapa be zale kona, emzini apha ngene ngawo kuzala, u mborambi; se zi pumi izinsizw' ezimbili; e zi utulwana; se zi tshaza ^{scotto} zona. I si ~~ke~~ saka, le ingu mborambi, ingati i ya baleka. I ya qitshiz' intwalo. Da saka, ba ya hlafuna, ba hlafu' tshwalez' umbita,

61 ba ya sazinga. I si kude. le e fike ya bopa ^{ROAST} yona; ya hamba; ^{scotto} se kuti ke leke e ku lemezi ^{scotto} e ngapetsheya kwo mfula (emhlangandhlova - upumi Mtlayetsho). Wo! i si ya damelana ke e ngapetsheya. Ba ya memezake, ~~se~~ bati: "Nans' impi isi swaza; izi igoya! I si swaza ngo mkonto! Mina mantu wa kwa Tulwana! Wa baleka na?" ^{scotto} "Baze ba pel' abantu be inkosi na?" ^{scotto} "Izi igoyenzi ke i pel' amavuy' ambili; izi dudula, kuti li lenye, ku pumi amavuy' ambili. "A ba sezwa ke lab' abantw' intwalo, se be sijina, be hamba; be baleka ^{scotto} be hamba, ^{scotto} betsh' ukuti: "nans' impi i ya ~~se~~ si swaza nge muva. Da baleka njale, ba twela amagel' ^{scotto} apinasi ^{scotto} ba ji ngenake ngomkonto. Bati tshaza; bazi swaza; bazi tshaza; bazi swaza; kwaf' abantu abotatatu. Watukutel' umpande, watukutel' uletshwa, ^{scotto} ba tukutele bobabili; bati: "Hau! Da sa ves' impi na? Ukon' umunt' ogwaz' umuntu izwemi le nkosi? I si upakame ubane, o pakamis' unkontu lo? Waze se yi hlomis' uletsh. I hlomis' utulwana. Ye hant' ubesukhu. Kute kusa ya i hlafuna - ^{scotto} kwaf' kwa job' unkontu, ^{scotto} kwaf' o wa kwa tulwana, kwaf' o wa sez igoyeni; kwaf' o wa kwa Tulwana kwaf' o wa sez igoyeni. ^{scotto} Wat' amapande: "Macipala, tehel' amavuy' ngwana ^{scotto} kwaf' uletsh. Kahlomis' impi, i ya bon' izidumbu, ukuti bala, ba filena?"

62 Kwati ku le mizi e se zansi, lap' qateke koma
 ngazolo, lapa ku fe kon' abantu, ba yi
 sasa ke, umbonambi, mizi e itepa. Ba
 yi tshis' mizi. umpande wati: "Ngutsh'inja!"
 Ini ukuba kwaf' abantabami, babuy' ba
 vus' umbango na? "Uo! ba yi tshisa; uedye
 se/kupuka ke umbonambi, e za ku le elway
 awaviso amabili, ~~peke~~ e shlangen' isikhala
 isikhala ^{no tulwana} Uo! ba ya fika ke, ba ba dumela
 nje kwe sokudhla. Bazi fiza pakati, kwa
 kal' ^{WAR-ASSEGA} igaza ke lapa, bazi tshaza, bazi sotula.
 [Ba si ngabafana nja eya nkati, koma
 kwo mkulu, nje nje tsele. - Si tsele no kanda
 mprweu, ba se ngabafana nabo.] Bazi sasa ke
 bazi bazi tal' ezibiseni, kwo mngandi. Ba
 buy' ke, se bazi tshis' mizi; ba dhlizinkomo,
 nezintombi (azi bulawa pela zona, ku
 leyaw' umfaz' oswazye ngoba abafazi
^{uti} ^{na} ba ngabon' indoda ^{yakef, noma, ku} ^{shywa} ^{shywa}
 u se zi komsa kon' empiini, e tshaza nje
 si zobane ^{bar} ^{door} (izigongwane so ku val' emnyango)
 ba swaza nje mkonto) Kwaf' abafazi, aba-
 shizangalombili ^{lapa}. I si zi sub' izinkomo; se
 zi ya kwa tshwana, ku Cetshwayo. Se kuzo ^{bikwaka}
 kutuma: u suti ku petele, ku zedwe izigaza, kufi
 amalohuni' amantatu a na bant' ababili.

63 ^{Kwā bax} Kuba nyalo ke ku lero zidumo, ^{esikhulu} e sa velang
 velayo, ^{sāvola} seku zo menyzelew' utulwana / a tung'
 izicoco. La bikiyda lonk' izwe, ka / la lala.
 e izigaza zona zafa kakulu, o wa zindayo
 wa / wela, ^{wel'e} e ne nxeba. Ngoba, ^{nikyozaplezi} a ba se imambalemi
 ekholo; ba x kwo Digikana, ^{ba ba ka} ^{ntantimanel ka nkomo.} ^{zi} bongwa
 ku Cetshwayo labo bantu abafa lapa, ku nja
 khow' amalang' amabili na matatu na mane.
~~U se zi tshis' mizi; umpande: "Hau! Bazi sedlewa?~~
 tjebo, nkosi!" I si ya hlomake. U se yezel' u letsh
 nottama no ziwede. I si buy' emhwa u letsh.
 u se nje m' imhlamb' embili yezinkomo, ka
 kutwa izinkabi zodwa, se zi ya kwa nodawenge
 enkosi, na mantombazana a shizangalombili.

ubaba, a magobana wa yese file mhlazana kwakusa
 utulwan' emantatu.

Note: Duzigaza - Did magobana etc. izel' mizi; izigaza - explain; ukuphants' inkomo
 ukuphants' inkomo - incident in other famous men's lives. ukwemuka kwa mabuto; amabuto
 ukwemuka kwa mabuto, inkato; ukwemuka kwa mabuto, nankonto, ne ngoto; battle
 ukwemuka kwa mabuto, ukwemuka kwa mabuto; ukwemuka kwa mabuto, nankonto, ne ngoto; battle
 ukwemuka kwa mabuto, ukwemuka kwa mabuto; ukwemuka kwa mabuto, nankonto, ne ngoto; battle
 ukwemuka kwa mabuto, ukwemuka kwa mabuto; ukwemuka kwa mabuto, nankonto, ne ngoto; battle

Ngoba kuzo kwonakal' izwe, e ba bongwa labo a bafa
 pakati kwo mhlaba, so ku buswa. Bazi ba bongwa
 mangxa ku tetwa e zanzimwe. Zanzimwe. -
 notice the dialect

Kufi ku petele, ku zedwe izigaza, kufi
 amalohuni' amantatu a na bant' ababili.

1 Nge-mpi ya befungu, 1879.

64
 22/1/22 [22] ¹⁰⁵ ukata kua ma kosi izibongo 59/28/64-80
 ukaba u be wat' amakosi' izibongo. Zi ngaka nje,
 zi ngaka nje, ukata, inkosi a yi nika zona. Kanzi
 zizo zayo; e zayo zi zidwa. A be se yita-ke yena,
 e yetuka ngazo izibongo, a yita zona. U yita nge
 zici e zenzekayo, abanye a ba nga fikiyo kuzo.
 Yena ke a dhlule a yite. Inkosi ke, inga zizwa
 lezo, i si hlab' umlozi. Ati kon' e se yekile, ite
 ka pindela kuzo zona lezo, a yita zona. I bisiti:
 "Sandel' edazane, magolwana. A ku kulume nje edize,
 naku ngizwa kumnandi. A ku kulume nje
 kancane. A besetsho, e kuluma kancane; e yi
 tshela ke, e yi tshelake. Ngob' ababa, zonke
 lezi a be ba ta zona, abanye ka ba fiki kuzo,
 ba ya hluleka. U ze se zo sotshiswa ke izinkosi,
 ngoba, pela, ng nangu u y'nik' izibongo a ba
 nga fikiyo kuzo, a ba zazi. Bazo hlulek' inkosi
 uku yi niki' izibongo las' ipak' impi. A be se
 kab' bal' abantu ke labi, e ya ba bulalayo.
 No letshwazo lona, e zi zining' izibongo zake,
 wa z' atywa u magolwane.
 "Iilewane e zi bek' abaka yise ba kotima"
 e zi ka magolwane ngalo lesa.
 Wat' umpandi: Han magolwane! Wanzi vusel,
 umenzu, wati ka nje kale na, nga bantabami na?
 Da pela bonki na? Uza u fike wetuke mina
 na? U ba en fiki' u nik' uletshwazo izibongo

65
 ze bantabami a bafa na?
 Uti ke u magolwana: "Wena kanti wa wa nje
 belele a ba yihlo na? Wena ka nje kutanga na,
 u belel' a baka yihlo, ni non hlanfana na?
 Uze u wel' infela yonke nje na, u wezwa ini,
 ka u wezwa ini na? Ua utawa ubani
 ukuti "u wel' infela yonke, u hamb' uzi buzisa"
 a ku zami na? Ubani owa kut' izibongo, zi ngaka lezi
 wa nge ngazo nje. Yokake magolwana, bonfaka.
 Abang' abantu ba nga mbonji, ngoba nje zo ukala.
 Ngoba kuzo keuf' uletsh' nje ka bonjwa u mbayazi
 no tshonkwemi, no Mantantsho, no Samxawana.
 Kwa ku bonfa yen' ababa keupela, ete
 isiduga e zi zi fulele ngamahlawakwa Dhludhlud

ukaba nca e bong' amakosi u be tshaya ngo ngawo
 pansu ati ggi! ggi! ati ggi! ggi! That is stamp slightly with
 feet alternately with the heel part of the feet
 umpandi wa nje ngawo ukub' ubal' aije kaza
 u be ngazi a u dedel' ebusika - am ngumel'
 izinyanga zi be mbih nje. A beye nje yesitatu
 keufiki' izinceku e zi mtata, a hamb' ebusku
 a hamb' ebusku. U se ya dz wakala
 ngoku memey' ete, e zwa ke magolwana
 ngalo ukuti: Nang' (u se fikele). Ke ngawo ka
 e zi sez' ukungamuka, loku eku fik' ukuphuma
 no tshwalo fute, ebona bu mvel' impimbo.
 a nga ara pug' amenzi - Omance ba be menywa, beze
 (umpimbo ba)

66 Kwo mkulu. Ba ~~zalele~~ tat 'isisu. ^{PREGNANCY} Seku bizo 'abantu abangye fute, njalo.

Intshayankano says his brother Ngwegweni, who died shortly after Cetshwayo, was a very good imbongi. ¹⁰⁸ He bongid' impande and Cetshwayo thoroughly, and could go on from morning to midday (include). He also bongid' Dingana, though not to same extent. He, too, used to stamp the ground slightly when bonging, like my father Mafolwane.

When one begins eulogies of ^{impande} a king, he says:

"Lalele lo munt' o wamezayo!"

Lalele lo munt' o wamezayo! uya lila!

U mamezayo, y'ntu na? U ya lila.

U malile ka lili U kalelani na?

U ka lilel' izinkomo ka U kalel' izinkomo.

Kunye zakwa Bulawayo. U zikalala lero nkonzo

U zako in' na? U zikalala lero nkonzo

U zikalala lero nkonzo U zikalala lero nkonzo

U zikalala lero nkonzo U zikalala lero nkonzo

U zikalala lero nkonzo U zikalala lero nkonzo

U zikalala lero nkonzo U zikalala lero nkonzo

U zikalala lero nkonzo U zikalala lero nkonzo

U zikalala lero nkonzo U zikalala lero nkonzo

U zikalala lero nkonzo U zikalala lero nkonzo

U zikalala lero nkonzo U zikalala lero nkonzo

No one will cough, when Mafolwane begins this. He may repeat until there is silence. The mamezayo may, with regard to being about silence, be a bona ukuba ee kwafijwa na? ¹⁰⁹

impande's eulogies (see Intshayankano) iSenge a lathla amany' amageze, Li washla ngoba li wa feketisa. ^{uku ngu kulumi kona; kelling yama; what has no foundation in fact.}

Izilevan' e si mnyama, na sethobeni Odhl' amlomo o zalwa uzwide Wadh' amkuzo, e zalwa umpika, ezingoim.

Wadh' utayizama, e zalwa utonkano, ngalo Dhlambethu umabakim' akande, li njenge zulu. Iona li mapant' hla, li pezulu.

U sendindi si yintaba. Ibi nge ye nkwenkwe. ^{x people were blamed for not keeping quiet.}

Wadh' u libara, emalung' abeni; Wadh' u Budululo lu ka matikwica, emalung' abeni.

Intshini wo Didi; Kwaze kwaze kwatots' e ya kwa mswajikayama

mfaki wa majomel' ezing' o pomeni, Kuzo kwast' amajomel' e bikelana.

u lamwa o wa ngi' kuba kulo. a time you stated not to belong to the king I was attributing it to.

isithlaba so mshungu no mbelebele, Basipaula, amagezomb' a gundekate, abe be si gaulwa u sabathi, kwa Sitakane,

Si galewa ut' yezane, kwa Sitwakane. u Jizela wa set' gakavini. ^{isithlaba, e mhl' abantu, si ba lilela.}

Indhlop' i biye kabi, ngob' i biye nga mahlahl' amade, Beke nga wa sesithembeni.

Uso di bumboni, li bepile. Li bajel' izing' ozi, ^{beke nga} z' amadoda

isifokotane, si ka ntaba! Si lokot' abantu, ba lokoteka.

Uti: Wati' izwe li ya u gakhaz' izinkanyezi, Ngob' u ngenze nje? u ngambul' ingubo-nye?

Bala, kwa zakazek' izinkanyezi; kwahlw' emini. X Wati: Li ya u banjwa nga ba mhlopse,

Bala la banjwa nga ba mhlopse" ^{x because let them killed nonantshali}

Uhlalati yot' hla no Tulela, Digi yi fumyanyisa be yi hlala, Nami nga fikra ngazi hlala. ^{x impande was bongwa' then whilst still living. e sa hlal' engdeni yake eluhlaza (blue).}

umantshu umuzi ka impande near no dwezen, zibhla kwo muzi - eziqweni, nga petshaga kwelwa, ku pakw' itanggeni mla be zo buyane zinkabizo balu.

icilabata si nga matshoba,
Ape nga wezankomo.

Si dunel' omlambo
Mlambo' o bu mbakodwe zibutshalezi

Zambe lafbasahi, nabagodosi!
Mibibe ka mama, hamba si maki,

umnguni-ngubande, na kwe zendhlova,
Nakweze ngonyama

Luhlany' o lu semehlweni, ang nga wa madoda

Siyengane si ka Ndaba! Da si yangile,

Si yangwe uNsoagwana he no matenjana.

izibakaba, ezi ngaka ^{abnormally large,}
_{wounds.}

uDiqikana ka Hlakanyana ka Nkomo ka
zibivalele ka Tshandu ka Ndaba ka Mibungela ka Matshane
ka Matshotshoba - ba semamambateni. Ba zalwa uTshandu
bonke, i.e. he was the leading, though later, protagonist.

Intaka-nsinsi, ehlal' umhlanga wa kotema,
uMali we ndima, ngob' u ya zalala;

uBababa! ku-gwaza ^{= when he gazed he used to stare}
umadelis' inkemba ^{with hand, umawabeni esitubeni}

A si niki' umhlabandhlala ^{and shout Ba! Ba! Da!}
injubaniiti, i yo hlal' ikhema. ^{then all said Ba! &}

ikgindi lakiti, kuwa Nomquba; umuzi wake

Oze na matol' emabiz' esingeni. ^{Impande would point}
^{his finger at him}

enguma
X *izizilekazi* ^{men had}
^{bladed}
^{weapons}
very large, broad

ezinkomo, ezitshelwa
umfowabo.

I think this was
a mountain, where there
was ingaba

lapa kwa pela
Kon' ayelee she
fight with her before
esingeni & come with
some ^{was with}
izizilekazi's people
umhlabandhlala.

uDiqikana ka Hlakanyana. ^{was on side of}
~~wa semamambateni~~ ^{Ngosi, le}

(igqum)

uDiqikana wa zalwa uHlakanyana, e nge nkozana,
inkorana, ufukwabiti. ufukwabiti ^{wa} zal' uNhlizijo.

ufukwabiti no Nhlizijo, ba ba umdidi ka Ndhlela,
ba hamba no Ndhlela, be ya nga semabonggo. ^{uDiqikana wa buyela nga ku mpanza}

be landwa ke uZokufa, uyise ka Sigavanda. Kanti
uba landanje, ba za ukufa. ^{SENT FOR} Ba be nga sekubuya

bonke aba landwe uZokufa, ba se be ze hlala kma
le. ~~Da~~ uGodide ka Ndhlela, ^{naqo,} wa landwa uZokufa;

ba be sab' ukubuya, be sab' ukubulawa. Ngoku
fika kuZokufa, u se ba neoni uDiqikana, uti

uZokufa u se buye nabo bonke. Iya buye k' inkosi;
iti: uNhlizijo naze ukona, wasinda na? UGodide

ukona nje na? "Da kona ukosi!" Iiti: Hamba ke
uqti ka b'ike. "Da buye naze izinkomo na?" "Da

buye nazo, ze neane, ka ze njkeneni." Kanti uya
ze fihla, e bon' ze zivungu, ze utshani, ze fika

neukorana. U se saka ka, se ku hlalwa nje.
U se ba bizaki umpande se buye ke. Se buye

fika, no Godide, ba bizwa lang' tinge bonke. Izi
buye ke ku Nhlizijo (ufukwabiti se ku lizaga,

a li sa hambu, u se kulungelwa) iti: "Izinkomo
ni buye nazo ze bukosi, owa u wile nazo na?"

Uti: "Ca nkosi, ya sala ku mfana, ka uDiqikana."

Ya tuka-ke inkosi. Iti: "za sala kanjani? U Diyikana
 waye naz' yim kono na?" Uti: "Waye naz', ngoba
 wa zi tate zonke, wa baleka nazo, zera kuzo.
 Yat' inkosi: "Zera kanjani ku Diyikana na?"
 Uti ke u Diyikana, (ngob' ukona nazo): "Zera kanjani
 kimi? Kanti u sa ves' umbango wa bantwana
 ba ka seuzangakona na? Uti: u wela nazo,
 nga nzi nga hambu ne nkosi ini? Inyati nga
 ngibam na ni hambu ne nkosi yenu na?
 u mpande nze na nkomo na? Muna nga nzi
 zi tetepe? Lok' u mpande waye nze nazo na?
 Inyati na tate izinkomo oku nze zenu na?
 Na kukhula na? ukuba ni umdidi ka
 Nhllela na?" [Iti: inkosi: "ake ni tate, nzi
 ni lamuck. Se beza tulake. Izi biz' abadi de ka
 Iti ke: "wona bobik, u buza nazo izinkomo na?
 U bu nga sa nzi kumbeli ngani na?" Uti:
 "nzi ku kumbeli nkosi, nzi nguba na?" Iti ke
 "wo! Hambaki bobide, u yo kwake lapa utanda
 kona. U ngob' usay' emoncwini akayihlo,
 aka khlela, a wa seho. Nzi ku biz' nze,
 bobide, nzi ku bizel' intombika manzondo, ukon-
 -goyi." Iti ke: "Uti! U ya bonako Diyikana,
 hambaka, u yo ku m' bekel' indawo i
 si nze yako, a ku yake. Se ku amunta wako.
 Izinkomo lezi a fika nazo, u zi tate, kubengazako

umuse amathum' amatahu, u Nhlizigo u seti: "Hau!
 Anza sita! Kanti u nzi landela ukuba se nzi
 za belawa na? Lok' u Diyikana ibok' a ba
 no mlandu wenzkomo za kwetu na?" Uti: "Za
 kwetu, za zipi na?" Uti: "Waye nze nazo, izin-
 komo nze za kwetu." Iti ke inkosi: "Suk' ukambe,
 ka nzi se ku kubona, a u se kuzo lapa. Hambake
 Diyikana u yo lungisa." [U se sukabe nzi
 shamba. Izi buza ku Ntshingway, ka Marole:
 "Wa ye nze na infana ini u Nhlizigo na? Ukona,
 nkosi, umfana wake, kutiwa use kaza koina,
 Mungu na? Da! ukona, babili. U utulwan'
 omunye o ku uzen' ondala. Iti ke Hambake
 umbekel' indawo yo kwaka. Kodwa muna nzi
 ya bona ukuti ka ni sez' ukhhlala kahle nazo,
 u pet' umlandu." [U Nhlizigo u se seke wa hambu,
 z' otshua inkosi. Uti ke u Masipela: "Inkosi,
 yaba zeta na? Lok' u sa pet' umbango, u ya
 banga. A nga ye sukabe lapa, ake kwe lung-
 uzive." Iti inkosi: "Inyati Inyati se nzi m' nzi u Diyikana
 ngati ka zi tate zonke izinkomo." Uti ke u Masipela:
 "Ka ku muna nazo, ngob' imp' a fika nazo inkulu."
 Iti inkosi: "Anzazike, ku yo bona muna, muna
 nyiti ka m' pase." Se ku ukupela ka njalo.
 U bu buzi u Diyikana. U ya fika u se ye biz' imp' i
 ya kwake. Izi ngaba, i siyo ku Nhlizigo inkosi

72° Ku za uti ku fik' inkosi yeta, e kade si yi funa,
Se ku fika yona njalo, si zo kwenzani ku mantu
na? Ha! Mamol! U se poraseka ku masipula,
uDijikana, kwa nodwengu. U seti Nans' impi
i si zo npi vumbegla! "U zi tet' izinkomo na?"
Oa! Impi; i vumbegla npi inkonto; bati se ku
fik' inkosi yabo, a ba ^u ngazi. [U Masipula
u se kupuke naze, e sez' inkosi. I si fik'
it' intosi: a ku pumi u nodwengu, a yo tata
dezo nkomo, a zi letela. A npi fik' angaba
nazo ke, angazi ke, a u se ya utshon'
odongeni. Dalake, i si ya pakwaka Ngo ku
fika kwayo, u angaba nazo, amavuy' ake
matatu, e li hlembuka ku Dijikana leli le
sitatu. La a puma kwa nodwengu, mabiti.
Wo! I si ya zidhlake. Se beza puma ke be
ya se zizela. Se kuba ukupela ke njalo.
I si ya m gwaz' uNhlizigo. I si bulal' uNhlizigo
ka Ntahi. I si ya m bulal' uNhlizigo. Se beza
citeka ke ama mbata, saka a se wel'
impolozu, e wel' umziyati. Nank' e nge,
na hap' e mziyati, e Dindini, - amavuy' amatatu
aba citekayo. Se be citek' abany' be buyela
ku mbuyazi, e nge mntwana. [U se ngenisa
ke uDijikana, u se l'akake; u se ba inkosi ke.
(No Masipula kwa ba njalo; umpande kodwa

73° Ka m bulal' uNhlizigo, umnewabo) U se ba inkosi ke
uDijikana. U seti rekub' a kul' uNhlizigo, u
semlanda. U se fik' angaba, e ti: u se za ungi
u bulala. U npi tuzio' ubaba, o wa m yenga,
kant' u za um bulala na. U se hlala kuwa
makoba, usez' a butwe, aba uDhloko. I si
lok' imbi buzi' inkosi, uNhlizigo. I si npi na?
Nati: usekaza konina, kwa makoba. I si z'
tze npi inkosi. Se kuzi kuf' u Masipula
U se buya namblanje ngenpi ya befungu (1879)
u buya no mizze rumbiti ya kwake.

uDijikana wa yi impohlo. Wa butwa uDingana
wa ye impohlo e li kulu. Amanseba ake watatu
umzimbeni, thing' e se kanda peru kweso
lana kweso kuDhla, laze laza la puma
nga se uDhlebeni, e lunge li se zifubeni,
peru kwe zibele, laze la puma e hlombe,
nga kweso kuDhla; e thing' e se siswini,
nganonye, laze la puma lapa ku sine
kon' e jimbambo, e ta tuzio' ke lalo, ngo
sunga, amatumbu a sez' a sez' a buyisela.
Onke la manseba a wa langa lunge, mpla
npi ka Dingana e hlasele u mziyati, e Dingana
Ngoba lapa kwa ku kon' ingaba. Ba mfwaza
ku leli e li siswini, se be bulal' izinkomo.
Ba zole ba mfwaza ku leli e li se zifubeni,

^{ukubuyisa kwangoku} tawana kwana m...
^{ziyabizile} Zinkomo zomzimbe ^{SPRITS} Burial of Letshwari -
 nhlanya, zi wel' iNkhloovane, zi wel' umzi-
 zi wel' eNgwagweni (enters mhlature, puma's etaleni
 e li neane). Se zi fika kwa Nkomonze, umuzi
 ka Ndunge ka Mame ka Jama (uSigolozu walam'
 uNdunge). Zi nga fika lopa kwa Nkomonze se
 zi tata. ke. Se zi lala. Kuyasa se zi yhlatswa,
 zi be mbili.

^{isigaba in imesthous}
 Abeti amakosi, lapi' etukutelezo, eze lapa
 kwa Nkomonze, a be sezo hlala koma, a bizi
 ukudhla. A zo tata bon' abafobabo (a se
 be file). So ku butana izwe lonke lesemalubeni,
 o Ligananda no Lurungu (a ba kwazi ukubonfa)
 no Mgazi ka Mnekwa, (owazi bonfa) ¹¹⁵

amakos' aye hlala kwa Nkomonze, a be ngezi
 kuyo yonk' imizi. A hlal' ^{STONE WALL} smtanjaleni -
 se be pum' abasqifazane beyo lala kwe minzi,
 imizi, nezingabo zo ku binea (izidwabane
 zingabo zo kwembata), zisiwe emfuleni. A
 yo kwembata, ba hlal' nje. Se bezo tatawa
 (ku tataw' amakosi) nge zinkabi ezi ametshum'
 amabili, a ne zinkab' ezine. amakosi ka
 konjwa nge ^{manwe} memenze, kuya fumbatewa, ke
 nga dondo lozela (nge duku) futi, lowo uya
 fika, uya kuleka, uti Bazed (e tsho
 kaku' impela, a memenze. Ba kuleka nje

izingalo zombili: ¹¹⁶ W. Se zi ya hlatswa ke
 kusasa u Sigolozu, umnawo ka Ndunge, uyem'
 o wemel' igodi li ka Letshwari, ukubon uDunizulu
 waye nge uqane, kwa ku yona yena. U tshakwa
 uNdabuko ~~u~~ uZwida, Tshungana, Dabulamanzi,
 maharana, no Ndabuko, be kona bonke ¹¹⁶ wati
 uNdabuko, loku' ukon' umnawo u Sigolozu na. A
^(ngoba umnawo uNdunge waye se file)
 kume yena. Mina ngezi tshetshe ngezi,
 ngezi hlalwe isitunzi. Ngezi ngezi ngezi sa zala.
 wati uZwida: U Zinesile, Ndabuko, loku'
 uSigolozu ukona, yen' e ngezi kubonfa. U
 se suswapansi (u ngoba kukulenzwa nje
 ba hlezi pansip' bonke), u se ngama-k' e godini.
 Sekutewa, a kumel' umntsha. U sewu kumel'
 U kanzulwa uZwida, yen' a ngawu pati.
~~uZwida u~~ uMkonto ka Letshwari, uti uZwida
 a uyo tatawa uNdabuko mdhlini. Nembala
 wa wu landa. Waye sewu nik' u Sigolozu.
 Sekutewa uDunizulu ka sandele, a beke
 Inkosi ya i fakw' ebokisini. ¹¹⁷ (Inkosi ya hlal'
 eutumeni, ngapetshaya kwa Muzane, kwa
 Hatshi e izinganga ezi isitupa - ku tindwe
 ukuwemwa ^{vunwa} amabele). uDunizulu kemanga
 e godini e ngoba kutiwa u se uqane, a ngezi akula.
 Waye ngezi ka lombi futi, ngalizo nkati.
 Kuyasa kusasa se zi hlatswa zi be mbili.

78 Sokwenziswa irubo, ukubi' amakosi e se tawo.
Kutiwa: Ha! Naziya! Ho yi! Balele!
zhi-t-ichi

Naziya! wo-hi Balele
Kusatshwa njalo a seti nje nya. So ku bonwa
ukuba ku un tangata wodwa. Sezi hlatshwa
Kusasa, a sa bonwake. a sete nya. A nyambele
emini, ku bekuwe nje. Inyani ku rutsiswa
nje, a kona. Si ruba nje, a tuhlaya, ate.
Cwe. Ku kon' amabel' amnyama na tuhlaya
Entangeni. (Si yab uti si komba nje zintuku
(zi nja kombi & wona; si komb' ama-
hlabetini, laps' & zamuke ngakona. Si
vunale work' uzulu - si tweb' unigle, na
mabege) se kuti nya! Ku rutsiswa nje
lakuzal' ilanqo, iya nja maviso. Ku yasa
Kusasa sokutswa nya. Seku hlatshwa
izinkomo. Se li si bekela ke

Se zopulwa ^{TAKE OFF FIRE} ntambama, se lina, li
ng dumi, lina nje. Se zi ze zi fike ku izinkomo
ngayimvula. Zi fik' e Sixebeni, na kwa
Nobamba. A zi y' akuya kwa Nodwengu
ku Mpande. A zi sa kona. E za kwa Nobamba
na se Sixebeni.

Joku okwe zintkomo zemzima ku kabili,
Kukodwa ma kweyo celw' imbula. Zi puwa kwa
A separate one

79 Nodwengu lezo, zi zoze zi buyele kona, zi yo
hlatshwa kona. Lezi za kwa Nobamba njalo,
a zi yi kwa Nodwengu. Ne za se Sixebeni a zi yi
kwa Nodwengu. Ne za kwa Dikuzo, kaziyi,
ne za so Dhlambekh' hoim.

There were two distinct ceremonies (a) when the
Kings' spirits were taken & brought back home to
Nobamba and Sixebeni; (b) when rain was wanted
badly, and oxen (black) were sent to the royal
graves, where ketating took place, and the Kings
'invited' to come, & give the rains. These cattle were
taken back to Nodwengu.

Both Mpande & hlatshwa followed this procedure.
At Nobamba & Sixebeni, with the bringing-
home of the spirits ceremony, Ishungana and
Ndunge used to take. Masipeula & Mtshingwayo
& Mfusi ka Manzala ~~did~~ were not present
on such occasions. ⁽¹¹⁹⁾ But when rain was asked for
they would go.

ba gadeza, ba sedez - ie rattle off the praises. notes Wk Eul iii

At time of Zulu war, when cattle were sent to
amakosi, they went to ask the amakosi to come
with them the troops, a nja Sali, a hambe
nabo. When Cetshwayo ^{the brother of Dladudu} pakad us he told us
to go & dal' e Sixebeni, uKandempemvu, no
mbonambi, noTulwana ba lala kwa Nobamba.

80 Ka kwabe ku sa beyela munt' emuea,
utshungana wa ye lugede gedz lo ku bong' amakosi,
wa yengathlali.

NOTED. N. S. III.

^{ukhampatis inkosi} Inkosi i pum' ekaya nompakati ngananga ye
muntelo; i si zo hamba nje pakati kwezwe layo, i hamba ngananga ye
lal' emzini. I si ye fik' ku lewamuzi Izikulu ke ne zilomo se zi zo ku
yi letel' izinkomo, beyi hlabisa; lowo a let' i benye, lowo a let' i benye,
njalo. ^{ukhampatis inkosi} ukhampatis inkosi

23.1.22 ukuhampatis inkosi ku buyo' empini.

[ngi ku bone] mhlazana [si] bey' empini ya sebandhlwana,
kanye ne ya se hlobane (ingabeni ka Rawane) emtonjeni
ye mfoloz' emkhope) nga kuya bork' a ba gwazile,
si y' ekuseni, si ya ukhampatis inkosi; si ya nezibama
ne inkonto, si ku pete konk' okuarta & igwaze
ngako. Dati ke abadala, a baziyo, a nga sali umunt'
ogwazileyo, no hlanule; ni ye a naz' inkont' ekuseni,
i nga sali. [Si] ya buza ukuti kuyijwa nani, ku
patwani? Dati: Ca! I pumpatiswa ne zikali

& ke si gwazangaza. [Si] ngen' esibazeni, & eima
izinkomo zo mkanzela; si ke se hla ne sibazeni,
lap' a gwela kona. Seku zo kamba' amavuzo, & lenye
li spuma ngasempumalanga, & tinge li gnumke nga se-
ntshonalanga, si hamba sithi: "ngati!" "ngati!" "ngati!"
"si ba tshye ini?" "si ba tshye ini?" "Impi!" "Impi!"
"ngati!" "ngati!" lowo utsh' okwabe. Inkosi i
pum' emzini esibazeni sayo, lap' igwela kona, lapa
ku hlatshelewa kona & zomzini, & zi tetele. Isigqungile

i zimbi; a yi sa bkekeki. Ngoku sika kwazo, i si wa si
ngamula pakati; i zisa lapa esibazeni & sikulu; no
ku fik' isihlalo. I si hlala ke. [Si] emma-ka si kulekela
sithi: Bayede! Wina windhloou! Wina windhloou!
Bayebe! Wina windhloou! Wina windhloou! Wina
wa pakati! Wina uohl' amado do! Sil' esimnyama
suthi "a ke nenge ke; ni ngi tshela & be nje kuko.
I sa gqungile njalo, ka yi bekeki. Se ka zo
gamuk' induni & be kon' empini, nom' inga
gwazile ke. I si kuluma ke, i kulemata, i yitshela.
Yati induna, u htitshili ka mngandi; Impi yonakela,
ukhosi. Izinduna ~~ntso~~ zi yonile impi, si yi
bambile, a yab' i celew' intelze; i tungishele. Si
sile se si zisa nje, & si yo zilewela. Se ku fik'
ukhampemvu kona lapa. Se be ngen' esangweni.

Sebenyuka be sa za lapa ku kon' inkosi. [Dina]
ngobamakosi [si] dala kon' ekaya, oNkini; ukande
mpemvu upuma kubo emabandhlwana, ba landlewa
akokente no mbonambi.

Na la matato & mabuto enza kona loko. A
sema ke. A se kuleka. Nawoka a se kuluma,
So ka geina ke, ngoba ku fit futshane ukupumpu
tisi inkosi; ngob' impi kazi xoxwa mhla kwa
lelo langa. I ne langa layo.

I si zot' inkosi; a ke ni hlakazake; ni y' emkanyo
enu, ni yo neinda. Niya u fika nge ye zibil' unyanga.

82 Ku zo hlala a be be ngazib' empini, a be be ye
 lundile. (Se zi) y' amakaza ke. (Se zi) yo fun' izinkom-
 eziminyana, amaduna. Se zi yo ngum' unyepzwe
 ze zi ngum' izimpando, (si) lahle imitsha & be
 se zi hincile. (Se zi) yo kumel' imkonto, a yipisela
 kwe zintsh' izinto. I zi gerwa, i dolwa, i ba
 mhlope.

ukukungwa kwe Nkosi. Ku zo suk' inkosi i zonde kwe
 Ndhlangane, emandawe, ematsha, i puma kwa
 Tulwana. Iya puma u lala ku mfowab' u Siteku,
 Mtembeni. Iya si dhlula no Gaozi ka Silwane, no
 Sijunguza, ~~no~~ no mgitshwa ka Mwendhlana.
 I zi yo u lala kwa kuzaza (umuzi ondala ka tshaka)
 no wa kwa Wambaza, nase mkindini. Zikulu zi
 hambane nkosi nje, ziza ne zinkomo. Donk' abantu
 ba lizo zikufunda bezuzar loko. Ku menyepzwe
 ngeny' inyanga, ukuti inkosi i za ufika lapa,
 i lala lapa, i lala lapa. Lezo nkomo se zi
 yo kwenziswa amagabi; a zo lal' sisio'
 ezintabeni, a bekwo' ezikulweni. Lezi izinkomo
 eza maduna wodwa, a yiki' eye usikazi.
 Loka ukukungwa kwe Nkosi =

80
 magolwana (description of him)
 intshelobelezi & nge no zinge, umuntu owaye ngangye
 ukubhinqwayo ka marole. amazibello ka baba, amapela
 no Tulwana; izintombi ka zi be Ngotsho, no Gushludonga.
 amadodana ka baba aye 80 - amadala lawo; abaneane
 be am 23 = 103 in all; the girls numbered 47, hence
 there was a great majority of males. [103 + 47 = 150].

The man Daraba, to whom Magolwana fled, was son of
 Mpunzi ka Gwadi, wa kwa Jange (123) [vol. 1 p. 31]
 Nxa ifung' amantombazana ahi: "uBab' e ze zungeni."
 i.e. she threatens to panda him -
 magolwana's sons: (124)
 amatela 8; Inkontkoni; 7; utulwana, 10; Dududu, 10;
 Mbambi; 10; Nokenke, 8; Kandempemou, 16; Ng' Inteyazwe, 5;
 Nkwanakosi; 10; Nonzimana, 8; Uve, 12; Falaza, 9 (freeman);
 His girls: Ingotsho, 16; Gushludonga (ukudhlane), 12; Sitimane,
 30; Tiyane, 8; Ngeenge, 11 [= 77 + 138 = 215].

Twana ka Ngzungelele was a great imbongi - a bonje lapa
 ku fudunal' idanga, izinkom' zi buy' imblangane u ze
 kaula, waye nge yiy' indosa, & don's ukusa. Indosa
 kwa ku umagolwane, waye bonje/ ampande. was
 short, amneane, empofa & nsundu.

Ido nobonga masipula ka mambo ^{I hold masipula part responsible for the death of my father} ka marole
ntshingwayo ka marole

30.1.22

Nozulela ka Hlangwana ka Sokwela tribe: Mkhlatse
of age of ngobamakazi but was not recruited. More liked, ^{me he is of same age as my next}
less under ch. Mhlolha ka Mzimba.

My father was of Izizizi nest. He came to Natal with
mpande - nge goda. ¹⁸³⁹ My father died in Natal about 1883, just
after Cetshwayo returned from England.

My brother Mcamama ka Hlangwana told me the Boers made
an effort to surround Mzimba's kraal by night. They were
~~seen~~ seen by abavskatsi attempting this. They however were
not numerous to enough completely to surround the kraal.

I have heard many of the old men (who used to be izizizi)
who say that Boers tried to kaka umuzi abusukwe.

Nozulela is a dark man, about 5.10" in height. Has lived all his life
in Natal. Thinks Nzunakale ka Pangandawo, Tshanga tribe, now living
at Mhlolha, & his induna, could give me some good information. Is very old,
& probably a brother of Yanela. Will try & induce him to come.

2.2.22

Mandhlakazi ka Ngini, wa kwa Sitohi.

ukuBulawa kwa mabadi.

A bulawa ngo ku ngena ku ka Dringana & bukozini.
ka wa biz, amabadi wati a weze nezibonda
- ukwenzwa kwa kwa Zulu ukuti, na ku zo kwakiv'
into, lee se ku menyeglel' ukuti "a ku z' izibonda,
na mahlaha" - lapa ke amabadi kuwa ku
bizwe izibonda zodwa. Eza nazo ke amabadi. Aki
una & fika ku Dringana, wayo set' uDringana,
ake ba gijine bonke, ^{ba fengisi' ukulewa} ku bonke ukuti ba yo
kwenzanj' impini. Ba gijina k' amabadi,
ba baya le no kalo, ba buye beze ku Dringana
a buy' ati a ba pindle kona. ^{ba khandela} Ba ze ba katela
wayo se ba bulala le njalo, bonke.
Kawngi gaw' inkosi yabo kwa ku adube.

ukuBulawa kwa bambo

Ngizwa kutiwa "a ku kupuk' iNguzi, iNguzi,
ibuto lasambo, & li na mandhla. La se li kupuk'
ibuto. Waye set' uDringana a ba lings' impini, ba
gijine, lapa be ku gijina kon' amabadi. Ba
gijina baze ba buye beze ku Dringana, a
buy' at' uDringana ka ba pindle. Ba pindle
ba pindle, a buy' ati a ba pindle. Ba pindle,
wa ba bona wanje ukuti se be katela. lwa ye se